

VAN İLAHİYAT DERGİSİ

Van Journal of Divinity

ISSN: 1300-4530 | e-ISSN: 2667-615X
Aralık / December | 2023, 11/19: 86-102

Kâsım er-Ressî'nin Zeydiyye'nin Teşekkülüne Etkisi: Fürû-i Fıkha Dair Görüşleri Ekseninde Bir Değerlendirme

The Effect of Kâsim al-Rassi on the Formation of Zaydiyya: An Evaluation on the Axes of His Views on the Furû al-Fiqh

FATİH YÜCEL

Doç. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, İslam Hukuku Anabilim Dalı
Associate Professor, Ankara Hacı Bayram Veli University, Faculty of Islamic Sciences, Islamic Law
Ankara, Türkiye

fysel@yahoo.com

ORCID ID: [0000-0003-4254-9133](https://orcid.org/0000-0003-4254-9133)

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | Article Types: Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş Tarihi | Received: 26 Ekim/October 2023

Kabul Tarihi | Accepted: 7 Aralık/December 2023

Yayın Tarihi | Published: 15 Aralık/December 2023

Bu makale 25-26 Kasım 2022 tarihlerinde İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde düzenlenen "Asır Asır İslami İlimler: Hicri Üçüncü Asrın İslâmî İlimlerin Gelişimindeki Yeri Uluslararası Sempozyumu"nda sunulan "Bir Mezhep İmamı Olarak Kasım er-Ressî'nin Fıkha Dair Görüşleri ve Kâsimiyye Mezhebi" isimli tebliğin yeniden gözden geçirilmiş ve genişletilmiş halidir. / This article is a revised and expanded version of the paper titled "Qasim al-Rassi's Views on Fiqh as a Sect Imam and the Qâsimiyya Sect" presented at the "Century by Century Islamic Sciences: The Place of the Third Hijri Century in the Development of Islamic Sciences International Symposium" held at Istanbul University Faculty of Theology on November 25-26, 2022.

Atıf | Cite as

Yücel, Fatih. "Kâsım er-Ressî'nin Zeydiyye'nin Teşekkülüne Etkisi: Fürû-i Fıkha Dair Görüşleri Ekseninde Bir Değerlendirme". *Van İlahiyat Dergisi* 11/19 (Aralık 2023), 86-102.

<https://doi.org/10.32955/10.54893/vanid.1377146>

Yucel, Fatih. "The Effect of Kâsim al-Rassî on the Formation of Zaydiyya: An Evaluation on the Axes of His Views on the Furû al-Fiqh". *Van Journal of Divinity* 11/19 (December 2023), 86-102.

<https://doi.org/10.54893/vanid.1377146>

İntihal | Plagiarism

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.
This article has been reviewed by at least two referees and scanned via plagiarism software.

Web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/vanid>

Mail: vanyyuifd@yyu.edu.tr

Kâsım er-Ressî'nin Zeydiyye'nin Teşekkülüne Etkisi: Fürû-i Fıkha Dair Görüşleri Ekseninde Bir Değerlendirme*

Öz

İslâmî ilimlerin teşekkül ve fıkıh mezheplerinin sistemli birer ekol hüviyetine kavuşma süreci açısından hicri üçüncü asır son derece önemli bir dönemi ifade eder. Zeydiyye mezhebi açısından bakıldığında bu asır hem siyasi hem de ilmi çalışmalar noktasında sonraki dönemi etkileyen bir hüviyete sahiptir. Zira bu dönemde Kâsım er-Ressî (ö. 246/860), Ahmed b. İsa (ö. 247/861) ve Yahyâ b. Hüseyin (ö. 298/911) gibi mezhebin hem siyasette hem de kelam, hadis ve fıkıh gibi ilimlerde öncü konumdaki bilgileri yetiştirmiştir. İlk dönem Zeydî kaynaklarınca Ehl-i beyt'in yıldızı olarak kabul edilen Kâsım er-Ressî, modern dönem çalışmalarda müsteşrikler tarafından Müslümanların Eflatun'u olarak takdim edilmektedir. Ona dair günümüzde yapılan çalışmaların daha çok mezhepler tarihi ve kelam alanında olmasının temel nedeni, Ressî'nin eserlerinin çoğunun kelamla ilgili olmasıdır: Oysaki Kâsım er-Ressî, kelâm ilminde olduğu kadar fıkıh ilminde de önemli bir isimdir. Zeydiyye mezhebinin önemli fakihlerinden biri olan Ebû Tâlib Nâtık-Bilhak'a (ö. 424/1033) göre Ressî fıkhi meselelerdeki kabiliyeti ile öne çıkmış bir alimdir; onun ictehad yöntemi, fürû-i fıkıhtaki becerisi, hadisleri kullanmadaki ve alimlerin ihtilafını bilmesindeki ustalığını görmek için, "*Mesâilü Ca'fer b. Muhammed ve Abdullah b. Hasan*" isimli eserlerine bakılmalıdır. Ressî'nin *Kitabü'n-nâsîh ve'l-mensûh*, *Kitabu't-tahâre*, *Kitabu salati'l-yevmi ve'l-leyle* ve *Kitabu'l-menâsik* isimli risaleleri, günümüze ulaşan fıkha dair önemli eserlerdir. Ayrıca Müeyyed-Billâh (ö. 411/1021), Kâsım er-Ressî ile Yahya b. Hüseyin'in fıkıhtaki görüşlerini *et-Tecrid* isimli çalışmasında derlemiştir. Kâsım er-Ressî'nin fikhî görüşleri *Tahrîr*, *el-Câmi' u'l-kâfi*, *el-İntisâr* ve *el-Ezhâr* gibi sonraki dönem fıkıh kitaplarında da belirleyici mahiyettedir. Zamanla Zeydiyye içerisinde onun ismine atfen Kâsımıyye adıyla fikhî bir ekolün ortaya çıkması da onun konumunu ortaya koyması bakımından önemlidir. Ressî'nin fikhî görüşlerine ülkemizde farklı çalışmalarda atıfta bulunulmuşsa da fıkha dair görüşlerini ele alan müstakil bir çalışma tespit edilememiştir. Oysaki, gerek günümüze ulaşan fıkha dair eserleri gerekse görüşlerinin derlendiği erken dönem eserler dikkate alındığında Kâsım er-Ressî'nin fikhî görüşlerinin müstakil bir çalışmayı hak ettiği aşikardır. Bu çalışmanın hedefi, Ressî'nin mezhep içindeki konumu ve fikhî bakış açısını genel olarak ortaya koymaktır. Bu çerçevede çalışmada Ressî'nin yaşadığı döneme, hayatına ve eserlerine kısaca değinilmiş, ardından fürû-i fikhin özellikle ibâdât alanına dair temel görüşleri ana hatları ile ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: İslam Hukuku, Kâsım er-Ressî, Zeydiyye, Ehl-i Beyt, Kâsımıyye

The Effect of Kâsım al-Rassi on the Formation of Zaydiyya: An Evaluation on the Axes of His Views on the Furû al-Fiqh**

Abstract

The third century of the hegira represents an extremely important period in terms of the formation process of Islamic sciences and the acquirement of the identity of a systematic school of fiqh madhhabs. In terms of the Zaydiyya madhhab, this century has an identity that affects the next period in terms of both political and scientific studies. Because in this period, the scholars of the madhhab like Kâsım al-Rassî (d. 246/860), Ahmad b. Isâ (d. 247/861) and Yahyâ b. al-Husayn (d. 298/911), who were in a leading position both in politics and in sciences such as kalâm, hadith and fiqh, emerged. Kâsım al-Rassî, who was accepted as the star of the Ahl al-Bayt by Zaydî sources in the first period, was presented as the Plato of Muslims by orientalists in modern studies. The main reason why today's studies on him are mostly about the history of sects and theology, most of Rassî's works are about kalâm. However, Kâsım al-Rassî is an important name in the science of fiqh and İslamic legal theory as well as in the science of kalâm. According to Abî Tâlib Nâtık bi'l-Hakk (d. 424/1033), one of the important jurists of the Zaydiyya madhhab, Rassî was a scholar who came to the fore with his ability in fiqh issues; in order to see his ijtehad method, his skill in furû al-fiqh, his mastery in using hadiths and knowing the disagreements of scholars, "*Masâ'il al-Dja'far b. Muhammad and Abd Allah b. Hasan*" should be consulted. Rassî's epistles named *Kitab al-Nâsîkh wa'l-Mansûkh*, *Kitab al-tahâra*, *Kitab al-salat al-yevm ve al-Laylâ* and *Kitab al-menâsik* are important studies on fiqh that have survived to the present day. In addition, Mueyyed-Billah (d. 411/1021) compiled Kâsım al-Rassî's and Yahya b. al-Husayn's views on fiqh in his work named *al-Tecrid*. Kâsım al-Rassî's views on fiqh are also determinative in later fiqh books such as *Tahrîr*, *al-Câmi' al-Kâfi*, *al-İntisâr* and *al-Azhar*. In time, the emergence of a jurisprudence sect named Kâsımıyya in Zaydiyya, referring to his name, is also important in terms of revealing his position. Although Rassî's views on fiqh have been referred to a number of studies in our country, no independent study has been found that deals with his views on fiqh. However, considering both of his works on fiqh that have survived to the present day and the early works in which his views are compiled, it is obvious that Kâsım al-Rassî's views on fiqh deserve an independent works. The aim of this study is to reveal Rassî's position within the madhhabs and his perspective on fiqh in general. In this context, in the study, the period in which Rassî lived, his life and works were briefly mentioned, and then the basic views of the fiqh, especially in the field of worship, were discussed in outline.

Keywords: Islamic Law, Kâsım al-Rassî, Zaydiyya, Ahl al-Bayt, Kâsımıyya

* Bu makale 25-26 Kasım 2022 tarihinde İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde düzenlenen "Asır Asır İslami İlimler: Hicri Üçüncü Asrın İslâmî İlimlerin Gelişimindeki Yeri Uluslararası Sempozyumu"nda sunulan "Bir Mezhep İmamı Olarak Kâsım er-Ressî'nin Fıkha Dair Görüşleri ve Kâsımıyye Mezhebi" isimli tebliğin yeniden gözden geçirilmiş ve genişletilmiş halidir.

** This article is a revised and expanded version of the paper titled "Qasim al-Rassi's Views on Fiqh as a Sect Imam and the Qasimiyya Sect" presented at the "Century by Century Islamic Sciences: The Place of the Third Hijri Century in the Development of Islamic Sciences International Symposium" held at Istanbul University Faculty of Theology on November 25-26, 2022.

Giriş

Şia'nın bir parçası olmakla birlikte pek çok çalışmada Ehl-i sünnet'e en yakın ekol olarak tanımlanan Zeydiyye mezhebi denince akla kurucu unsur olarak ilk başta Zeyd b. Ali (ö. 122/740),¹ Kâsım er-Ressî (ö. 246/860), Ahmed b. İsa (ö. 247/861), Hâdî-İlelhak (ö. 298/911) ve Nâsır el-Utrûş (ö. 304/917) gelir. Söz konusu isimlerin görüşleri etrafında süreç içerisinde ortaya çıkan fikhî ekoller de bunu teyit etmektedir.² Zeydîler her ne kadar kendileri için Zeyd b. Ali'ye mensubiyetin fikhî görüşlerde olmayıp siyâsi tavrı birlikteliğini yansıttığını ifade etseler de tarihte Zeyd b. Ali'nin ictihadlarına tabi olan bir grubun varlığından da söz edilmiştir.³ Mezhebin yukarıda isimlerini zikrettiğimiz öncü müctehidlerinin bir kısmı, fikhî açıdan akademik çalışmalara konu edilmiştir. Fakat tespit edebildiğimiz kadarıyla Kâsım er-Ressî'nin fıkıhtaki yöntemi ve fikhî görüşlerine hasredilmiş bir çalışma kaleme alınmamıştır. Mesela ülkemizde Zeyd b. Ali'nin *Mecmu'u* doktora düzeyinde oldukça kapsamlı sayılabilecek bir çalışmaya konu olmuştur.⁴ Benzer şekilde, Hâdevîyye mezhebinin kendisine nispet edildiği Hâdî-İlelhak Yahyâ b. Hüseyin biri yüksek lisans diğeri doktora tezi olmak üzere iki farklı lisansüstü çalışmada ele alınmıştır.⁵ Bu çalışmalarda, farklı konulara odaklanıldığından dolayı tabiatıyla Ressî'nin görüşlerine istenilen düzeyde temas edilmemiştir. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisinin "Zeydiyye (fıkıh)" maddesinde Zeydî fıkının oluşum tarihi, oluşum evreleri, Zeydi fıkıh ekolleri ve fûrû-i fıkıh literatürüne kısaca değinildikten sonra Zeydi fıkına dair öne çıkan temel konular ana hatlarıyla aktarılmıştır. Bu maddede Kâsımîyye mezhebine kısaca temas edilmiş bununla birlikte çalışma bir bütün olarak Ressî'ye ve fikhî görüşlerine hasredilmemiştir.⁶ Zeydiyye ve Hanefî mezhebini nikâh, talâk, hadler ve siyer konularında karşılaştırmalı olarak incelemeyi hedefleyen yüksek lisans tezlerinde ise çalışmaların doğası gereği Ressî ile ilgili bir fasıl açılmamıştır.⁷ "Zeydiyye'de Kurban" başlıklı bir bildiri ise kurban konusunda yer yer Ressî'nin görüşlerine atıflar yapılmakla birlikte bir bütün olarak onun fikhî görüşleri ele alınmamıştır.⁸ "Müeyyed-Billâh ve Zeydî-Hâdevî Fıkıhı" başlıklı kitap çalışmasında ise Müeyyed-Billâh'ın Zeydî-Hâdevî fıkının teşekkülüne etkisi tartışılmıştır. Ressî'nin görüşlerine satır aralarında temas edilse de çalışma doğrudan Ressî ile ilgili değildir.⁹

- 1 Zeydiyye mezhebinin günümüzdeki müntesipleri, Zeyd b. Ali'ye mensubiyetlerinin onun fikhî görüşlerini taklidden ziyade inanç ve siyâsi tavrı birlikteliği şeklinde anlaşılması gerektiğini ifade etmişlerdir. Sonraki süreçte ortaya çıkan Zeydî/Hâdevî fıkı açısından bu görüş doğrudur. Bununla birlikte bazı Zeydî müellifler mezhep içerisindeki fikhî okullardan bahsederken ilk sırada "Zeyd b. Ali" sonrasında Kâsım er-Ressî, Yahyâ b. Hüseyin ve Nâsır el-Utrûş'u zikretmiştir. Abdullah Hammûd el-İzzî, "Mukaddime", *Usûlü'l-ahkâm el-câmiu li-edilleti'l-halâli ve'l-harâm*, mlf. Ahmed b. Süleyman (San'a: Müessesetü'l-İmam Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, 1424/2003), 18, 19. Buna göre mezhep içindeki ilk fikhî ekol onun ictihadları etrafında Irak'ta ortaya çıksa da günümüzde sadece Hâdevîlerden bahsetmek mümkündür. Hatta bazı müellifler, Zeyd b. Ali ile bugünkü Zeydiyye mezhebi arasında isim benzerliği dışında bir ilişki olmadığını, Zeydîlerin onun görüşlerini bütünüyle terk ettiğini ifade etmişlerdir. Sâlih Ahmed Hatîb, *Zeyd b. Ali -el-Mufterâ'aleyh-*, (b.y. el-Mektebetü'l-Feysaliyye, 1984), 243, 246; Kâdî İsmail b. Ali el-Ekvâ, *ez-Zeydiyye Neş'etuhâ ve Mu'tekidâtühâ* (b.y.:y.y., 2000), 98. Ülkemizde yapılan bazı akademik çalışmalarda Zeydî fıkında mezhep görüşünün oluşumunda Zeyd b. Ali'nin değil de daha çok Yahyâ b. Hüseyin ve Kâsım er-Ressî'nin ictihadlarının belirleyici olduğu kanaatine varılmıştır. Eren Gündüz, "Zeydî Fıkında Mezhep Görüşünün Oluşumunda Zeyd b. Ali'nin Etkisi: Namazın Kılınış Şekli Örneği", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31/1 (Haziran 2022), 57-88. Sonraki süreçte Zeydiyye içerisinde ortaya çıkan fikhî bir kol olan Hâdevîlik açısından bu doğru olmakla birlikte bunu diğer bütün fikhî ekollere şamil kılmak için ilave çalışmalara ihtiyaç duyulduğu söylenebilir.
- 2 Yahyâ Sâlim 'Azzân, "Mukaddime", *el-Fusûlü'l-lü'lüyye fî usûli fikhî'l-itrati'z-zekîyye ve a'lâmi'l-ümmeti'l-Muhammediyye*, mlf. Sârimüddîn İbrâhim el-Vezîr (Beyrut: Merkezi't-Turâs ve'l-Buhûsi'l-Yemenî ve Dâru'l-Menâhil, 2001), 24; el-İzzî, "Mukaddime", *Usûlü'l-ahkâm*, 18, 19.
- 3 el-İzzî, "Mukaddime", *Usûlü'l-ahkâm*, 18, 19.
- 4 Eren Gündüz, *Zeyd b. Ali, Hayatı, Eserleri ve İslâm Hukuk Düşüncesindeki Yeri* (İstanbul: Düşünce Kitabevi, 2008).
- 5 Bu alanda yapılan bir yüksek lisans tezinde Hâdevî fıkının doğuşu Hadi-İlelhak'ın *Kitâbü'l-ahkâm*'i çerçevesinde incelenmiş, belli başlı fikhî konular üzerinden Hanefî ve Zeydî mukayesesi yapılmıştır. Bk. Muhammed Tahir Büyükkörükçü, *Hâdevî Fıkının Doğuşu (el-Hâdî İlelhak'ın el-Ahkâm'ı çerçevesinde)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 85, 116. Konuyu daha çok fıkıh tarihi açısından ele alan bir doktora tezinde ise yine Ressî'nin torunu Hâdî-İlelhak çalışılmış, müellif, Hâdî'ye kadarki Zeydî alimlere değinmek maksadıyla Ressî'ye kısaca atıfta bulunmuştur. Ahmet Ekinci, *Zeydî Fıkının Gelişimi ve Hâdî-İlelhak* (İstanbul: Kitap Dünyası, 2019).
- 6 Fatih Yücel, "Zeydiyye: Fıkıh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/331-338.
- 7 Söz konusu çalışmalar için bk. Fatih Yücel, *Müeyyed-Billâh ve Zeydî-Hâdevî Fıkı-Müeyyed-Billâh, Ahmed b. Hüseyin ve Zeydî-Hâdevî Fıkının Teşekkül Sürecine Etkisi-(Fûrû-i Fıkha Dair Görüşleri)* (Ankara: Kitabe Yayınları, 2022), 14-15.
- 8 Fatih Yücel, "Zeydiyye'de Kurban", *II. Uluslararası İslam Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu: Kurban*, ed. Ahmet Ekşi vd. (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2022), 175-189; a. mlf. *Zeydiyye ve Fıkıh Usulü-Kaynak Kavramı (Edille-i Şer'iyye) Bağlamında Bir İnceleme* (Ankara: Fecr Yayınları, 2022).
- 9 Yücel, *Müeyyed-Billâh ve Zeydî-Hâdevî Fıkı*, 47-49.

Ülkemizde fıkıh sahasında yapılan bu çalışmalar Kâsım er-Ressî'nin ihmal edildiğini ve onunla ilgili kuşatıcı bir çalışmaya ihtiyaç duyulduğunu göstermektedir. Kelam ve mezhepler tarihinde Ressî'nin farklı açılardan çalışmalara konu edilmesi de bu tespitimizin ne kadar yerinde olduğuna işaret etmektedir.¹⁰ Elbette ki bu çalışmanın hedefi sınırları gereği bütün yönleri ile Ressî'yi ortaya koymak değil, aksine bu tür kuşatıcı bir çalışmaya öncülük edecek nitelikte bir çerçeve çizmek ve konunun önemini ortaya koymaktır. Kaldı ki Zeydiyye mezhebinin oluşum süreci bize Ressî'nin en az Zeyd b. Ali, Ahmed b. İsa ve Hâdî-İlelhak kadar önemli olduğunu da göstermektedir.

Bu çalışmanın hedefi, Kâsım er-Ressî'nin Zeydiyye mezhebi içindeki konumuna ve mezhebin teşekkülüne yaptığı katkıya işaret etmektir. Onun mezhep içindeki konumu, özellikle sonraki dönemde değiştirilmeden kabul edilen fûrû-i fıkha dair görüşleri ekseninde temellendirilmeye çalışılmıştır. Çalışmamızda öncelikle Zeydiyye mezhebinin teşekkül sürecine Ressî'nin etkisine, ardından Ressî'nin hayatı ve yaşadığı döneme temas edilecektir. Bu çerçevede hayatı, eserleri, hocaları, yaşadığı devirdeki siyasi ve ilmi ortam, irtibatta olduğu ekoller ve öncü isimler hakkında kısaca bilgi verilecektir. En son bölümde ise Ressî'nin fûrû-i fıkha dair temel görüşleri ortaya konmaya çalışılacaktır.

Ressî'nin kaleme aldığı ve günümüze ulaşan eserleri araştırmamızın ilk kaynaklarını oluşturmakla birlikte onun görüşlerini nakleden ulaşabildiğimiz tüm Zeydî fûrû-i fıkıh literatüründen istifade edilmeye çalışılmıştır. Bu anlamda; elimize ulaşan en erken tarihli Zeydî fıkıh kitaplarının müellifi olan Yahyâ b. Hüseyin; yine Zeydî/Hâdevî fıkında tercihleriyle öne çıkan bir müellif olan Müeyyed-Billâh (ö. 411/1021) ve kardeşi Nâtık-Bilhak; hicrî VI. asrın iki önemli müellifi Ahmed b. Süleyman (ö. 566/1171) ve Ca'fer b. Ahmed'in eserleri ile Zeydî/Hâdevî fıkının kemikleşen yapısını temsil eden İbnü'l-Murtazâ ve onun çalışmaları ekseninde oluşan şerhler de makalemizin kaynakları arasında yer almaktadır.

1. Zeydiyye Mezhebinin Teşekkülü ve Kâsım er-Ressî

Zeydiyye mezhebi denince Zeyd b. Ali'den sonra akla ilk gelen iki isimden biri Kâsım er-Ressî diğeri ise torunu Hâdî-İlelhak Yahya b. Hüseyin'dir. Zeydiyye mezhebine mensup fakihlerce kaleme alınan fıkıh kitaplarının tamamında bu üç ismin öncelikli olduğunu görmek mümkündür. Konuyla ilgili çalışmalar yapan Gündüz, Zeydî fıkında mezhep görüşünün oluşum sürecinin kaynağında Hâdî-İlelhak ve dedesi Kâsım er-Ressî'nin ictihadlarının Zeyd b. Ali'den daha belirleyici olduğunu;¹¹ *Şerhü't-tecrîd* özelinde Müeyyed-Billâh'ın, Ressî'nin kanaatlerini de Hâdî'yi teyit kabilinden zikrettiğini ileri sürmüştür. Bu açıdan bakıldığında Ressî'nin konumu Hâdî-İlelhak ile aynı değildir. Hatta Gündüz'e göre, Hâdî-İlelhak, kendisinden ilim aldığı dedesi Ressî'den çokça rivayette bulunmasına ve önemsiz birkaç konu dışında onunla aynı görüşte olmasına rağmen fukaha hiyerarşisinde ondan daha üst bir konumda değildir. Yine ona göre İbnü'l-Murtazâ'nın *Ezhâr*'ı dikkate alındığında her iki imamın eserleri ve ictihadları mezhep görüşünün kaynağında olsa da mezhebe asıl karakterini veren Hâdî-İlelhak'tır.¹² Ekinci de Hâdî'nin *Ahkâm*'ında Ressî'den yapılan rivayetlerin yekûn bakımından hadislerden sonra ikinci sırada geldiğini belirtmek suretiyle¹³ onun torunu üzerindeki etkisine işaret etmiş olmaktadır. Gündüz gibi Ekinci de eserinin bir sonraki sayfasında Ressî'den yapılan bu nakilleri Yahyâ b. Hüseyin'in kendi görüşünü teyit için kullandığını ileri sürmüş, birkaç satır sonra da bu yaklaşımıyla ters düşebilecek şekilde Hâdevîliğin, Kâsimiyye'nin devamı niteliğinde kabul edilebileceğini söylemiştir.¹⁴ Gerek sonraki dönem fıkıh kitaplarında onun görüşlerine yapılan atıflar, gerekse torunu Hâdî-İlelhak Yahyâ b. Hüseyin'in pek çok konuda onunla aynı kanaati paylaşması ve ictihadlarının sonraki dönem Zeydî fıkıh kitaplarında belirleyici konumda olması Ressî'nin Zeydiyye içerisindeki önemini ortaya koymaktadır. Aslında her iki

¹⁰ Ülkemizde Zeydiyye mezhebi ile alakalı çalışmaların son yıllarda artması oldukça sevindiricidir. Bununla birlikte yapılanlar dikkate alındığında daha çok çalışmaya ihtiyaç duyulduğu da bir vakiadır.

¹¹ Gündüz, "Zeydî Fıkında Mezhep Görüşünün Oluşumu...", 79.

¹² Gündüz, "Zeydî Fıkında Mezhep Görüşünün Oluşumu...", 76.-79. *Ezhâr* üzerinden bu tür bir değerlendirme yapılabilmesi için konuyla ilgili ilave çalışmalara ihtiyaç duyulduğu da ifade edilmelidir.

¹³ Ekinci, *Zeydî Fıkının Gelişimi ve Hâdî-İlelhak*, 211.

¹⁴ Ekinci, *Zeydî Fıkının Gelişimi ve Hâdî-İlelhak*, 212, 213.

araştırmacının da giriş cümleleri kanaatimizi desteklemektedir. Bununla birlikte onun görüşlerinin teyit amaçlı zikredildiği ifadesini anlamak kolay değildir. Eğer bir önceki dönemde ortaya konan görüşler sonraki dönem müctehidlerce benimsenmiş ve bu mezhebin rengi konumuna gelmişse burada bir etkiden, güçlü bir tesirden söz edilebilir. Ayrıca Gündüz'ün yukarıda yer verdiğimiz "Zeydî fıkhi" ifadesini, sonraki süreçte oluşan fikhî ayrışmayı dikkate almaksızın serdettiği, bu noktadaki değerlendirmelerinin belli bir fikhî ekol üzerinden yapılmadığı anlaşılmaktadır. Oysaki Zeydiyye içerisinde tarihsel süreçte ortaya çıkan Kâsimiyye, Hâdeviyye ve Nâsiriyye isimli fikhî ekoller, bu fikhî ayrışmayı dikkate almadan bir değerlendirme yapmamayı gerekli kılar. Ressî ve torununun mezhebin fikhî birikiminin oluşması bakımından Zeyd b. Ali'den daha öncelikli olduğu söylenebilir de onun pek çok tutumu ve kanaatinin usulde ve fürû-i fıkhîta mezhebe rengini verdiği de göz ardı edilmemelidir.¹⁵ Zeyd b. Ali makalemizin konusu olmadığı için burada tekrar Ressî ile ilgili iddialara gelmek istiyoruz. Gündüz'ün yukarıda yer verdiğimiz Hâdî ile ilgili tespitleri Zeydî/Hâdevî fikhî (Hâdeviyye) için geçerli kabul edilebilir. Zira mezhebin kurucu ismi Ressî değil, torunu Hâdî-İlelhak Yahya b. Hüseyin'dir. Onun ictihadlarının mezhepte Ressî'den daha öncelikli konumda olması son derece tabidir. Bununla birlikte Gündüz'ün "Yahyâ b. Hüseyin'in kendisinden ilim aldığı dedesi Ressî'den çokça rivayette bulunması ve önemsiz birkaç konu dışında onunla aynı görüşte olduğuna" dair ifadeleri de Hâdeviyye içinde bile Ressî'nin ne kadar önemli olduğunu ortaya koymaktadır. Nitekim, Ressî'nin görüşlerinin belirleyici olması nedeniyle İkinci de Hâdevîliğin, Kâsimiyye'nin devamı niteliğinde kabul edilebileceğini söylemiştir. Tüm bu tespitlerden sonra Ressî'nin, Hâdevîlikte de önemli bir aktör konumunda olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Bununla birlikte bütünü görölmesi adına her bir konunun ayrı ayrı karşılaştırıldığı ilave çalışmalara ihtiyaç olduğu da ifade edilmelidir. Bu iddiaların Ressî'nin ictihadları etrafında oluşan Kâsimiyye için söz konusu olması ise imkân dahilinde değildir. Zira mezhep onun görüşleri esas alınarak oluşturulmuştur.

Ressî'nin Zeydiyye içerisindeki konumunu görebilmek için Zeydî fakihlerin tasnif edildiği çalışmalara müracaat etmek gerekir. Zeydiyye mezhebinin fikhî anlamda geçirdiği evreler ve bu mezhebe mensup fakihlerin tasnifi farklı çalışmalara konu olmuştur. Bu noktada iki farklı tasnifin olduğunu söyleyebiliriz. Bunlardan biri çağdaş Zeydî müelliflerin kullanıldığı,¹⁶ diğeri ise Şeharî'ye ait olandır.¹⁷ Çalışmalarında ikinci tasnifin daha isabetli olduğunu ileri süren Gündüz, kanaatini farklı delillerle temellendirme gayretinde olmuştur.¹⁸ Hangi tasnifin daha isabetli olduğunu başka bir çalışmaya havale ederek, konuyu Murtaşâ b. Zeyd el-Mahatvarî'nin tasnifi üzerinden sunmaya çalışacağız. Kaldı ki *DİA* Zeydiyye maddesi başta olmak üzere ülkemizdeki çalışmaların tamamına yakını bu sınıflandırmayı esas almaktadır. "Müeyyed-Billâh ve Zeydî-Hâdevî Fikhî" başlıklı çalışmasında Yücel, bu sürecin aslında Zeydî-Hâdevî fikhînin teşekkülünü ifade ettiğini belirtmektedir.¹⁹ Kâsimiyye'nin Hâdevîliğin gölgesinde kalması ve süreç içerisinde artık adından hiç söz edilmemesi de buna işaret ediyor olabilir. Bununla birlikte bu tasnifi yapan Zeydi müelliflerin Ressî'yi de bu sürece dahil etmesi konuyu bir bütün olarak ele aldıklarını ve mezheplerin teşekkülünü "Zeydiyye" isimlendirmesi üst başlığı ile vermeyi tercih ettiklerini göstermektedir.

¹⁵ Kur'an, sünnet ve icmâ konusundaki yaklaşımı, imamların nasla tayin edilmemesi, masum olmaları, mut'a nikahının haramlığı, abdestte ayakların yıkanması gibi ana konularda Zeydiyye'nin Şia'nın İmamiyye fırkasından farklı olmasının temelinde Zeyd b. Ali'nin belirleyici olduğu rahatlıkla söylenebilir.

¹⁶ Çağdaş dönemin Zeydî müellifleri Mahatvarî, Abdullah Hammûd el-'İzzî ve Ali b. Abdülkerim el-Fudayl Şerâfüddîn genel olarak çalışmamızda kullandığımız tasnife yer vermişlerdir. Bk. Murtaşâ b. Zeyd el-Mahatvarî, "Târîhu tetavvürî'l-'akâid ve'l-fikh 'inde'z-Zeydiyye", *İslâmî İlimler Dergisi (Zeydiyye sayısı)* VI/1 (2011), 9-40.

¹⁷ Ali b. Abdullah Şehârî, *Bülûğu'l-ereb ve künûzü'z-zeheb fi-ma'rifeti'l-mezheb*, thk. Abdullah b. Abdullah b. Ahmed el-Hûsî (San'â/Ammân: Müessesetü'l-İmâm Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye/Dâru'l-İmâm Zeyd b. Ali, 1423/2002), 244 vd.

¹⁸ Bu tasnife göre fakihler, Selef-i Sâlihîn-Halef-i Sâlihîn, Ehlü'n-Nüsûs, Ehlü't-Tahsîl, Ehlü't-Takrîr ve Ehlü'l-Müzâkere olmak üzere beş kategoride ele alınmıştır. Eren Gündüz, "Zeydî Fukahâmın Tasnifi: Bülûğu'l-ereb ve künûzü'z-zeheb fi-ma'rifeti'l-mezheb Adlı Eser Çerçevesinde Bir İnceleme", *Cumhuriyet Theology Journal* 25/3 (2021), 1496-1501.

¹⁹ Yücel, *Müeyyed-Billâh ve Zeydî-Hâdevî Fikhî*, 42.

1.1. Cem ve Telif Merhalesi

Murtazâ b. Zeyd el-Mahatvarî II (VIII) ve III. (IX.) asırları içine alan bu döneme cem' ve telif merhalesi adını vermektedir.²⁰ Bu dönem Abdullah Hammûd el-'İzzî'nin tasnifine göre tabakâtü'l-müessisîn (kurucu müctehidler) dönemini ifade eder. Diğer mezheplerin imamlarının konumları nasılsa Zeydiyye'de de bu imamların konumları öyledir: İmam Zeyd, Kâsım b. İbrâhim er-Ressî, Yemende mezhebi kuran Yahyâ b. Hüseyin, Horasanda mezhep kuran Nasır Utruş bu dönemin öncü isimlerini ifade ederler.²¹ Şehârî ise Selef-i salihin tabakasının ikinci kısmını Kâsım er-Ressî ile başlatmaktadır.²² Bu liste içinde pek çok alime yer verilmiş, bunlardan altı tanesine ise ehlü'n-nüsûs veya eimmetü'n-nüsûs denmiştir. Ressî, bu altı kişinin ilkidir. O, öncekilerin üzerinde icma ettikleri ilkelerin ve Ehl-i beyt'in bilgisinin farklı kanallardan kendisine ulaştığı kişi konumundadır.²³

Zeydiyye, Kâsım er-Ressî'den önceki dönemde siyâsî bir hareketi andırır da bu tarih aralığında çeşitli konularla ilgili fakihlerden fikhî görüşler nakledilmektedir. Haddi zatında Kâsım er-Ressî için de aynı şey söylenebilir. Zira birkaç fikhî risâle dışında fûrû-i fikhın bütün konularına dair bir eser bırakmayan Ressî'nin görüşlerine daha çok sonraki dönem fıkıh kitaplarında yer verilmektedir. Buna mukabil onun döneminde mezhebin son derece sistemli faaliyetlerinin olduğu Abbâsî yönetiminin onlara karşı sergilediği baskıcı tutumdan da rahatlıkla anlaşılmaktadır. Zeyd b. Ali'nin Hişâm b. Abdümelik dönemindeki başkaldırısı sonraki süreçte Zeydiyye mezhebine "imamet" anlayışları noktasında rengini veren temel bakış açısını ifade eder. Bu tutum ve duruşun Kâsım er-Ressî döneminde de devam ettiği pekâlâ söylenebilir. Hatta başlangıçta Kûfe merkezli Zeydî fıkıh anlayışının özellikle "imâmet ve buna bağlı olarak hadis" konusundaki tavırlarıyla şekillendiği ifade edilmektedir.²⁴ İlk dönemde sergilenen imamet mücadeleleri de bu kabulün bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Sonraki dönemde gerek Kâsım er-Ressî gerekse Hâdî-İlelhak'ın eserlerinde aynı yönelimi görmek mümkündür. Hicrî III. asırla birlikte Zeydiyye'ye mensup fakihlerin fıkha dair çalışmaları ivme kazanmış, mezhep Yemen ve Taberistan'a kaymaya başlamıştır. Bu süreçte farklı çalışmalarda ele alınan ve görmezden gelinemeyecek düzeyde bir fikhî birikim oluşmuştur. Bu dönemde Kâsım er-Ressî Medine'de, torunu Hâdî-İlelhak Yemen'de ve Ahmed b. İsâ b. Zeyd ile Hasan b. Yahyâ Kûfe'de öne çıkan isimlerdir. Pek çok fakihin ictihadlarını bir araya getiren Muhammed b. Mansûr el-Murâdî'yi; Taberistan'da Hasan b. Zeyd ile Hasan el-Utrûş'u da unutmamak gerekir.²⁵ Kurucu asrın (Hicrî II ve III. Asır) önemli fakihleri arasında Zeyd b. Ali ve Nefsüzzekiyye yer alır. Her iki müellife farklı çalışmalarda temas edildiği için onları burada sadece mezhebin teşekkülündeki önemleri ve sonraki döneme etkileri bakımından zikretmek yeterli olacaktır. Kâsım er-Ressî'nin torunu Hâdî ise Hâdevîliğin kendisine nispet edildiği, fıkha dair eserleri ile mezhep içerisindeki en önemli isimlerin başında gelir.²⁶ Yahya b. Hüseyin'in Yemen'de bir devlet kurması Zeydiliğin kurumsallaşması adına son derece önemli bir adım olmuştur. Pek çok araştırmacıya göre Ressî ve torunu Yahyâ b. Hüseyin'in yaşadığı hicri III. asır Zeydî fikhî için yeni ve verimli bir dönemi ifade etmektedir.²⁷

1.2. Mezhebin Klasik Dönemi.

Mezhebin klasik dönemini Murtazâ b. Zeyd el-Mahatvarî "tahrîc" ve "tahsîl" diye iki merhalede ele almaktadır. "Tahrîc" dönemi hicrî IV. asrın başlarından V. asrın ortalarına dek sürmüştür. "Tahsîl" devri ise hicrî VII. asrın sonlarına kadar devam eder. İlk dönemde mezhep imamlarının görüşleri (nusûs) tedvin edilerek delillendirilmiş, bunlar şerhe, ta'lîk ve tahrîce konu edilmiştir. İkinci dönemde ise imamların

²⁰ Mahatvarî, "Târîhu tetavvürü'l-'akâid ve'l-fikh 'inde'z-Zeydiyye", 27.

²¹ Abdullah Hammûd el-'İzzî, "Mukaddime", *el-Câmi'u'l-kâfi fî fikhî'z-Zeydiyye*, mlf. Ebû Abdullah 'Alevî (Sa'de: Müessesetü'l-Mustafâ es-Sekâfiyye, 2014/1435), 1/65, 66. Ayrıca bk. Mahatvarî, "Târîhu tetavvürü'l-'akâid ve'l-fikh 'inde'z-Zeydiyye", 28.

²² Şehârî, *Bülûğu'l-ereb*, 267; Gündüz, "Zeydî Fukahânın Tasnifi", 1494.

²³ Şehârî, *Bülûğu'l-ereb*, 274, 275, 333; Gündüz, "Zeydî Fukahânın Tasnifi", 1495

²⁴ Yücel, "Zeydiyye", 44/332.

²⁵ Yücel, *Müeyyed-Billâh ve Zeydî-Hâdevî Fikhî*, 46.

²⁶ Nâtik-Bilhak, *el-İfâde fî târihi eimmeti'z-Zeydiyye*, thk. M. Yahyâ Sâlim 'Azzân (San'a: Dâru'l-Hikmeti'l-Yemânî, ts.), 128.

²⁷ 'Azzân, "Mukaddime", *el-Fusûlü'l-lü'lüyye*, 17.

ictihadlarını içeren eserleri talebeleri vasıtasıyla sonraki döneme aktarılmıştır. Ayrıca mezhep içi kurallar tahkik edilip delilleri açıklığa kavuşturulmuştur.²⁸ Hammûd el-‘İzzî'nin “muharricin dönemi” olarak isimlendirdiği bu süreç, tahrîc ehli müctehidlerin, imamlarının kavillerinden kıyas vb. yollarla Kitâb ve sünnete aykırı olmayan çıkarımında bulunmalarını ifade eder. O, Muhammed Mansûr Murâdî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. İbrahim, Müeyyed-Billâh ve Nâtık-Bilhak'ı bu grupta değerlendirir.²⁹ Mahatvarî'nin tahsil dönemi olarak belirttiği üçüncü tabaka olan Muhassilin, hem imamların verdiği hükümlerle hem de bu hükümler üzerine yapılan tahrîclerin tahsiliyle ilgilenmiş ve bunları farklı yollarla öğrencilerine iletmişlerdir. Bu tabakada Hasan b. Muhammed er-Rassâs, Ca'fer b. Ahmed ve Abdullah b. Hamza gibi fakihler yer almaktadır.³⁰

1.3. Müteahhir Dönem.

Müteahhir dönem, “müzâkirîn” ve “takrîr” merhaleleri olarak ikiye ayrılmıştır. Müzâkirîn evresi hicrî VIII- IX., takrir dönemi ise X - XI. yüzyılları ihtiva eder.³¹ ‘İzzî, müzâkirin tabakasının, kendilerine gelen rivayetleri senet ve metin bakımından incelemeye tabi tuttuktan sonra mezhebin yerleşik usul kurallarına ve Kur'an ile sünnetin sarîh naslarına dayanan kaidelere arz ettiklerini belirtir. Yukardaki kriterlere uyan rivayetleri tesbit ederler ve o görüşü mezhebin görüşü kabul ederler. Bu ilkelere uymayan görüşleri de ayıklarlar. Her fürû meselesinde “ictihad eden isabet etmiştir” kaidesinden hareketle, bu gruptaki müctehidlerin de konu ile ilgili özel görüşleri ve ictihadları vardır. İctihadlarından dolayı ayıplanmazlar.³² Bu kategoride Kadı Abdullah b. Zeyd el-Ansî (ö. 667/1268), Kadı Muhammed b. Süleyman b. Ebirral (ö. 730/1330); Yahyâ b. Hamza (ö. 749/1348) ve İbnü'l-Murtazâ (ö. 840/1437) yer almaktadır.³³

Hicrî X. asrın başlarında İnan'da Safevîler'in hâkimiyeti ele geçirmeleri neticesinde Taberistan, Gılan ve Deylem'deki Zeydîlerin tamamen ortadan kalktığı bilgisi kaynaklarda yer almaktadır. Hicrî III. asırla birlikte Yemen'e kayan Zeydî kitle ise orada kurumsal bir güç haline gelerek devlet kurmuş ve varlıklarını günümüze kadar devam ettirmişlerdir. Bu dönem Zeydî usul ve fürû-i fıkıh literatürü için oldukça verimli bir süreci de beraberinde getirmiştir. İbnü'l-Murtazâ'nın eserleri etrafında oluşan şerh geleneği bunu en güzel şekilde ortaya koymaktadır.³⁴

1.4. Modern Dönem.

Zeydiyye içerisinde Yemen'deki ağırlıklı yapının klasik Zeydî-Mu'tezilî yönelimde oldukları söylenebilir. Bununla birlikte Zeydî yapı içerisinde yetişmekle birlikte İbn Vezîr, Emir San'ânî ve Şevkânî gibi alimlerin oluşturduğu ehl-i hadîs çizgisine yakın duran bir gelenek günümüzde de varlığını sürdürmektedir. Zeydî merkezlerin son otuz yılda ortaya koydukları Zeydî usul ve fürû-i fıkıh literatürünün tahkikli basımına yönelik hummalı çalışmaların son dönemde Yemen'deki şiddet olayları nedeniyle eskisi gibi canlı bir şekilde devam etmediği anlaşılmaktadır. Zira pek çok genç alim bu olaylar neticesinde katledilmiştir.³⁵

²⁸ Mahatvarî, “Târîhu tetavvürî'l-'akâid ve'l-fıkh 'inde'z-Zeydiyye”, 29-32

²⁹ el-‘İzzî, “Mukaddime”, *Usûlü'l-ahkâm*, 1/15, 16.

³⁰ el-‘İzzî, “Mukaddime”, *Usûlü'l-ahkâm*, 1/16, 17. Söz konusu fakihlerle ilgili detaylı bilgi için bk. Fatih Yücel, “Nâtık-Bilhak”, *İslam Düşünce Atlası*, ed. İbrahim Halil Üçer (İstanbul: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları-İLEM, 2022), 1/415.

³¹ Mahatvarî, “Târîhu tetavvürî'l-'akâid ve'l-fıkh 'inde'z-Zeydiyye”, 33-35.

³² el-‘İzzî, “Mukaddime”, *Usûlü'l-ahkâm*, 1/17.

³³ Detaylı bilgi için bk. Fatih Yücel, “Mansûr-Billâh”, *İslam Düşünce Atlası*, ed. İbrahim Halil Üçer (İstanbul: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları-İLEM, 2022), 5/1842, 1843.

³⁴ Detay için bk. Yücel, “Zeydiyye”, 44/332 vd.; a.mlf., *Müeyyed-Billâh ve Zeydî-Hâdevî Fıkhı*, 53-55.

³⁵ Detay için bk. Yücel, “Zeydiyye”, 44/333 vd.; a.mlf., *Müeyyed-Billâh ve Zeydî-Hâdevî Fıkhı*, 55 vd.

2. Kâsım er-Ressî (ö.246/860)

Asıl adı Ebû Muhammed Kâsım b. İbrâhîm b. İsmail b. İbrahim b. Hasan b. Hasan b. Ali b. Ebî Tâlib olan Ressî 169/785 yılında doğmuştur.³⁶ Ünlü Zeydî fakîh, usûlcü ve tabakât yazarı Ebû Tâlib Yahyâ b. Hüseyin el-Hârûnî onu, Ehl-i beyt'in yıldızı olarak nitelendirmekte ve onun pek çok ilimde derinleştiği gibi zühd ve ibadette de önde olduğunu ifade etmektedir.³⁷

Nâtık-Bilhak'a göre İmam Kâsım fıkhîta çok kabiliyetli idi. Onun ictihad metodunu, fûrû meselelerindeki hakimiyetini, haberleri tertip edişi ve alimlerin ihtilafını bilmesindeki becerisini görmek için "Mesâilü Ca'fer b. Muhammed ve Abdullah b. Hasan" isimli eserlerine bakılmalıdır. Ressî'nin *Kitabü'n-nâsîh ve'l-mensûh*,³⁸ *Kitabu't-tahâre*, *Kitabu salati'l-yevmi ve'l-leyle*, *Kitabu'l-menâsik* ve *Mesâilü'n-nisâ*³⁹ isimli eserleri de fıkha dair önemli risaleleridir.⁴⁰ Ebû Zehre, onun hem Hicaz hem de Hanefî fikhına vâkıf olduğunu, ayrıca delilinin sağlamlığı ve istinbatının tutarlılığı nedeniyle bu mezhebin pek çok görüşünü alıntıladığını belirtmektedir.⁴¹ Doğrusu bunu teyit edecek bir karşılaştırma yapılmamıştır. Belki de araştırmacıları bekleyen önemli konulardan biri de bu tür iddiaların sağlam temellere dayalı olarak ortaya konmasıdır.

Mahallî, Ressî'nin kelâm ve usûlcülüğü ile öne çıktığını ileri sürse de⁴² bıraktığı eserler dikkate alındığında onun kelâmî yönünün daha bariz olduğu söylenebilir. Bununla birlikte onun kaleme aldığı eserleriyle sonraki dönemde olgunlaşacak Zeydî usulünün de temellerini attığını söylemek yanlış olmayacaktır. Yücel, Zeydî usûlünde kaynak kavramını ele aldığı eserinde onu ve torunu Hâdî-İlelhak'ı kelâm tesirindeki dönemin önde gelen fakih ve usulcülerini olarak takdim eder.⁴³ Alman müsteşrik Abrahamov tarafından Müslümanların Eflâtun'u⁴⁴ olarak nitelendirilen İmam Kâsım b. İbrahim er-Ressî'nin⁴⁵ eserlerinin çoğu kelâm ile ilgilidir. *Delîlü'l-kebîr*, *Kitâbü'r-red 'alâ İbn Mukaffâ*, *Kitabü'r-red 'ale'l-Mücbire*, *Kitabü te'vîli'l-'arş ve'l-kürsî*, *Kitâbu'n-Nesârâ*⁴⁶ isimli eserlerinde Ressî'nin kelâmî konulardaki derinliği ortaya çıkar.⁴⁷ Müellifin otuz dokuz eserinin çoğu Ahmed Cedbân tarafında tahkik edilerek "Mecmû'u kutub-i ve resâil-i imam Kâsım er-Ressî" adı ile 2001 tarihinde San'â'da iki cilt olarak basılmıştır. Yazarın, risalelerinde haberlerin çeşitleri ve sünnete yaklaşımla ilgili bilgiler vermesi, bu dönemde fıkıh usûlü ilgili ilk derli toplu bilgi kaynaklarının kaleme alındığını göstermektedir.⁴⁸ İmam Kâsım er-Ressî eserlerinin bir kısmında pek çok fikhî meselenin hükmünü incelemiş ve usûle müteallik konulara da değinmeyi ihmal etmemiştir.⁴⁹

Ressî'nin fıkhîtaki şöhretinden dolayı çevresinde tabileri oluşmuş ve tarih içerisinde Kâsimiyye adı altında bir mezhep oluşmuştur. Mezhep mensuplarının çoğu Hicaz, Cil ve Deylem'de yaşamışlardır.⁵⁰ Ressî'den ilim alan ve daha sonra Zeydîler'in meşhur alimlerinden olacak pek çok isim vardır. Çocukları

³⁶ İbnü'n-Nedîm, *Kitâbü'l-Fihrist*, thk. Rizâ b. Ali b. Zeynülâbidîn (Beyrût: Dâru'l-Meyser, 1988), 274; Ahmed b. Muhammed el-Mahallî, *el-Hadâiku'l-Verdiyye fî Menâkibi Eimmeti'z-Zeydiyye*, thk. Murtazâ b. Zeyd el-Mahatvarî (San'â: Mektebetu Merkezi Bedr, 2002), 2/1.

³⁷ Nâtık-Bilhak, *İfâde*, 114.

³⁸ Carl Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, çev. Muhammed Fehmi Hicâzî (Mısır: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Küttâb, 1995), 2/351.

³⁹ Mahallî, *Hadâik*, 2/4.

⁴⁰ Nâtık-Bilhak, *İfâde*, 115; Abdusselam b. Abbas el-Vecîh, *A'lâmü'l-müellifîne'z-Zeydiyye* (San'â: Müessesetü'l-İmam Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, 1999), 763; Abdülkerim Ahmed Cedbân, "Mukaddime", *Mecmû'u kutub-i ve resail-i imam Kâsım b. İbrâhîm er-Ressî*, mlf. Kâsım b. İbrâhîm er-Ressî (San'â: Dâru'l-Hikmeti'l-Yemâniyye, 2001), 1/7.

⁴¹ Muhammed Ebû Zehre, *el-İmâmu Zeyd hayâtuhû ve 'asruhû-ârâuhû ve fikhuhû* (b.y.: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, ts.), 495, 496.

⁴² Mahallî, *Hadâik*, 2/2.

⁴³ Yücel, *Zeydiyye ve Fıkıh Usulü*, 69 vd.

⁴⁴ Cedbân, "Mukaddime", *Mecmû'u kutub-i ve resail-i imam Kâsım b. İbrâhîm er-Ressî*, 1, 167.

⁴⁵ Nâtık-Bilhak, *İfâde*, 114; Sârimüddîn el-Vezîr, *el-Felekü'd-devvâr fî 'ulûmi'l-hadîs ve'l-fikh ve'l-âsâr*, thk. Muhammed Yahyâ Sâlim 'Azzân (San'â: Dâru't-Turâsi'l-Yemenî, 1995), 15.

⁴⁶ Brockelmann, *Târîh*, 2/350-352. Ressî'nin bu eserleri Bibliyografyada tam künyesini verdiğimiz Mecmu'unda yer almaktadır.

⁴⁷ Nâtık-Bilhak, *İfâde*, 114, 115; Mahallî, *Hadâik*, 2/3.

⁴⁸ Nâtık-Bilhak, *İfâde*, 115.

⁴⁹ Konuyla ilgili detay için bk. Yücel, *Zeydiyye ve Fıkıh Usulü*, 69 vd.

⁵⁰ 'Azzân, "Mukaddime", *el-Fusûlü'l-lü'lüyye*, 24.

Muhammed, Hasan, Hüseyin, Süleymân, Muhammed Mansûr el-Murâdî, Hasan b. Yahyâ b. Hüseyin b. Zeyd b. Ali, Kitâbu'l-Ensâb yazarı Yahyâ b. Hüseyin b. Ca'fer b. Abdullah ve Abdullah b. Yahyâ el-Alevî bu talebelerin başını çeker.⁵¹

Abbâsîlerin en parlak döneminde yaşayan Ressî, Halife Hârûnürreşîd (ö. 193/809) döneminde doğmuş, altı halife görmüş ve Mütevekkil-Alellah (ö. 247/861) döneminde vefat etmiştir. Aile büyüklerinden sonra Zeydiyye imamlarından biri olan Ressî'nin ailesinin Abbâsî yönetimine karşı durduğu ifade edilmektedir. Ressî'nin imâmetinden sonra tabilerinin ağırlıklı kısmı Abbâsî hilâfetine rağmen onların hâkim oldukları muhitlerde Zeydiyye mezhebinin ilkelerini gizlice yaymaya başladılar. Mısır'da on yıllık bir dönemin baskı altında geçtiği kaynaklarda yer alır. Ressî'nin halife Mu'tasım-Billâh tarafından takibe alınması, tutuklanma girişimi ile sonuçlanmıştır. Bundan dolayı Ressî Medine'ye dönmüş ve ömrünün geri kalan bölümünü Zülhuleyfe'nin Res adlı dağlık bölgesinde geçirmiştir. Eserlerinin ağırlıklı kısmını da bu süreçte kaleme almış; Kûfe ve Taberistan'dan gelen Zeydîler'in eğitimi ile meşgul olmuş ve burada vefat etmiştir.⁵² Aruçi, Ressî'yi sistematik bir kelimacıdan ziyade Zeydî geleneğindeki bir dinî lider olarak görse de onunla ilgili çalışmalarda farklı düşünenler de bulunmaktadır. Ressî'nin, Nazzâm (ö. 231/845), Ebu'l-Huzeyl el-Allâf (ö. 235/849) ve Ebû Cafer el-İskâfî (ö. 240/854) gibi önemli Mu'tezilî alimlerle çağdaş olduğu görülür. Onun Mutezile ile etkileşimi konusu daha önce çalışmalara konu olduğu için bu noktalara temas etme gereği duyulmamıştır.⁵³ Aruçi'ye göre büyük ihtimalle vefatından sonra torunu Hâdî-İlelhak döneminde Zeydiyye geleneği Mu'tezile ekolü ile daha yakın ilişkiler içinde bulunmuştur.⁵⁴

Eserleri incelendiğinde daha çok kelâmî konulara, özellikle de imâmet ve Ehl-i beyt'e vurgu yapan Ressî'nin fıkha'nın bütün konularına dair bir eserinin olmadığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte o biraz sonra ele alacağımız risalelerinde sınırlı konularda olsa da fûrû-i fıkha dair görüşlerine yer vermiştir. Onun bu ictihadları, sonraki dönem fıkha kitaplarında nakledilmiştir. Bu açıdan bakıldığında Ressî, sonraki döneme de ciddi etkileri olan bir fakihdir. Onun görüşleri başta torunu Hâdî olmak üzere, hicrî IV asrın sonları ve beşinci asrın ilk yıllarında önemli bir konuma sahip olan Müeyyed-Billah'ın eserlerinde de yer alır. O, *et-Tecrîd* isimli fıkha dair eserinde ve şerhinde sık sık Kâsım er-Ressî'ye ve Hâdî'ye aleyhisselam diyerek atıfta bulunur.⁵⁵ Müeyyed-Billah, bu çalışmasında Zeydî fıkha'nın önemli iki ismi Ressî ve Hâdî-İlelhak'ın görüşlerini derlemiştir. Zeydî fıkha'nın temel metinlerinden olan esere pek çok şerh yapılmıştır.⁵⁶ Mahatvarî Nâtık-Bilhak'ın fıkha dair günümüze ulaşan eseri *Tahrîr*'in mukaddimesinde, Nâtık-Bilhak'ın Hâdî-İlelhak Yahyâ b. Hüseyin'in ve dedesi Kâsım er-Ressî'nin görüşlerine vakıf biri olduğundan bahseder ve eserinin de onların ve Zeydî imamlarından görüşlerinin bir özeti mahiyetinde olduğunu belirtir. Ona göre Hâdî'nin eserleri Taberistan, Gilan ve Deyleme ulaştığında büyük bir ilgi görmüştür. Ebû'l-Abbâs el-Hasenî, onun *Ahkâm*'ını şerh etmiş; Ressî ve Hâdî'nin görüşlerini bir araya getirdikten sonra onların Hanefî ve Şafî mezhebine göre tek kaldığı yerlere de işaret eden bir kitap kaleme almıştır. Sonraki dönemdeki fakihlerin yaptığı ise daha çok Ressî ve Hâdî'nin mezhebine hizmette onların izlerini sağlamlaştırmak olmuştur.⁵⁷ Nâtık-Bilhak, eserinde Kâsım er-Ressî'den nakilde bulunduğunu "Kâle'l-Kâsım" diyerek belirtir. Bazen de hocasından naklen Ressî'nin görüşlerinde atıfta bulunduğu müşahede edilir. Gerekeçeyi ortaya koyma adına konuyla ilgili hadisleri zikrettiği de olur.⁵⁸ Zeydî fıkha'na dair en kapsamlı eserlerden biri olan Ebû Abdullah

⁵¹ Nâtık-Bilhak, *İfâde*, 116; Mahallî, *Hadâik*, 2/6.

⁵² Muhammed Aruçi, "Ressî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/587-588; Ressî'nin hayatı ile ilgili detaylı bilgi için ayrıca bk. Salih Kalkan, *Zeydiyye'nin Teşekkülünde Kâsım er-Ressî* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 35 vd.

⁵³ Mehmet Ümit, *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi Zeyd b. Ali'den Kâsım er-Ressî'nin Ölümüne Kadar* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2010).

⁵⁴ Aruçi, "Ressî", 34/588.

⁵⁵ Ahmed b. Hüseyin Müeyyed-Billah, *et-Tecrîd fî fıkhi'l-imâmeyni'l-a'zameyn Kâsım er-Ressî ve hafîdihî Yahyâ b. Hüseyin*, nşr. Abdullah b. Hammûd el-İzzî (San 'â/'Ammân: Müessesetü'l-İmam Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, 2002), 52, 53, 60, 61, 131, 157, 161.

⁵⁶ Sârimüddîn el-Vezîr, *el-Felekû'd-devvâr*, 64.

⁵⁷ Murtaza b. Zeyd el-Mahatvarî, "Mukaddime", *et-Tahrîr fî'l-keşfi an nusûsi'l-eimmeti'n-nehârîr*, mlf. Nâtık-Bilhak (San'a: Mektebetü Bedr, ts.), 3.

⁵⁸ Nâtık-Bilhak, *et-Tahrîr fî'l-keşfi an nusûsi'l-eimmeti'n-nehârîr*, thk. Murtaza b. Zeyd el-Mahatvarî (San'a: Mektebetü Bedr, ts.), 20, 21, 211, 223 224.

el-'Alevî'nin *el-Câmi'u'l-kâfi*'sinde kurucu asırdaki Zeydî fakihler başta olmak üzere pek çok fıkıhçının görüşlerine yer verilmiştir. Eserin nakilde bulunduğu birinci grup Ehl-i beyt fakihlerinden oluşmaktadır. Onların en başta gelenleri Kâsım er-Ressî, Ahmed b. İsa ve Ressî'nin önde gelen talebesi Muhammed b. Mansûr el-Murâdî'dir.⁵⁹ Daha az nakilde buldukları ise Zeyd b. Ali başta olmak üzere diğer Ehl-i beyt fakihlerinden oluşmaktadır. Muhakkik burada yaklaşık otuz sekiz fakihin ismini zikretmiştir.⁶⁰ Ressî'den sonraki süreçte Zeydîler, Taberistan ve Yemen'de devlet tecrübesi elde etmiş ve kurumsal bir kimliğe kavuşmuşlardır. Bunun zeminini de ağırlıklı olarak Ressî'nin siyasi, fikhî ve kelâmî faaliyetlerinin oluşturduğu söylenebilir.

3. Fürû-i Fıkha Dair Öne Çıkan Görüşleri

Kâsım er-Ressî'nin usûl-i fıkha dair görüşlerine daha önceki çalışmalarda az da olsa temas edildiği⁶¹ için burada sadece onun fürû-i fıkıh ile ilgili kanaatlerine yer vereceğiz. Onun görüşlerinin sonraki dönemde Zeydiyye içerisinde de belirleyici olduğu anlaşılmaktadır. Buna usul ve fürûa dair pek çok mesele örnek olarak verilebilir. Meselâ; Zeydiyye içerisinde imamet prensibi, imamların nasla tayin edilmemesi, Kur'an'ın aslına uygun nakledilişi, imamların söz fiil ve takrirlerine sünnet anlamı yüklenmemesi, sünnetin Hz. Peygamber'in söz, fiil ve takrirlerinden ibaret kabul edilmesi, Ehl-i beyt'in ve ümmetin icmâının muteber oluşu, Hz. Ali'nin ictihadlarının dindeki konumu, Müşriklerin ve kafirlerin necis oluşu, Ezanda hayye 'ale hayri'l-'amel ilavesi, namazda ihtiyari ve ıztırârî vakitler, Mut'a nikâhının haram oluşu, Ehli kitap kadınlarıyla evlenmenin haramlığı gibi konular burada sayılabilir.

3.1. Kitâbü't-Tahâre

Kâsım er-Ressî; risalelerinde abdestin nasıl alınacağını tarif ettikten sonra bu şekilde alınmayan abdestin geçerli olmayacağını, bunlara riayet etmeyenin abdest almamış sayılacağını söylemekle aslında abdestin farzlarını da belirtmiş olmaktadır. Bununla birlikte o sonraki dönem eserlerde sistematik olarak yer verildiği gibi abdestin farzları ve sünnetlerini ayrı ayrı zikretmez.⁶² Ressî eserinin sonraki bölümlerinde yüzü yıkarken sakalları hilallemeyi,⁶³ mazmaza ve istinşakı, abdestte başın tamamıyla kulakların içinin ve dışının mesh edilmesi gerektiğini⁶⁴ ve ayakların da yıkanmasının zorunlu olduğunu vurgular.⁶⁵ O abdestte ayakların yıkanmayıp mesh edilmesini savunan Râfizilere de karşı çıkarak cevaplar verir, konuyu oldukça detaylı bir şekilde temellendirir. Ressî'nin mezhebe rengini veren bu görüşü torunu Yahyâ b. Hüseyin tarafından da benimsenmiştir. Haddi zatında bu görüş Zeyd b. Ali'nin de görüşüdür.⁶⁶ Abdestte sayılanların bir kısmını tehir eden, bir kısmını da sıraya riayet etmeksizin sonraya bırakan kimsenin abdestinin geçerli olamayacağını da ifade etmekle⁶⁷ sonraki dönemde abdestin farzları arasında zikredilen tertibe riayeti de vurgulamış olur. Onun bu ifadeleri sonraki dönemde tasrih edilmiş; tahrîc yoluyla abdestin farzları doktrinde oldukça detaylı sayılabilecek şekilde ortaya konulmuştur: Bu kapsamda abdest öncesi ön ve arkadan çıkan her şeyden dolayı kadın ve erkeğin su ile istincası,⁶⁸ besmele çekmek, mazmaza ve istinşak, yüzü yıkamak, sakalı hilallemek, elleri dirseklere kadar yıkamak, başın tamamını meshetmek, kulakların içini ve dışını meshetmek, tertibe riayet ve ayakları yıkamak da abdestin farzları olarak kabul edilmiştir.⁶⁹

⁵⁹ el-'İzzî, "Mukaddime", *el-Câmi'u'l-Kâfi*, 1/65.

⁶⁰ el-'İzzî, "Mukaddime", *el-Câmi'u'l-Kâfi*, 1/69-74.

⁶¹ Yücel, *Zeydiyye ve Fıkıh Usûlü*, 69 vd.

⁶² Kâsım b. İbrâhîm er-Ressî, *Mecmû'u kutubi ve resâili İmam Kâsım er-Ressî*, thk. Abdulkerim Ahmed Cedbân (San'â: Dârü'l-Hikmeti'l-Yemânîye, 2001), 2/497, 498.

⁶³ Ressî, *Mecmû'*, 2/556.

⁶⁴ Ressî, *Mecmû'*, 2/ 556.

⁶⁵ Ressî, *Mecmû'*, 2/ 497, 536, 537

⁶⁶ Zeyd b. Ali, *el-Mecmû'u'l-hadisî ve'l-fikhî*, thk. Abdullah b. Hammûd el-'İzzî (San'â: Müessesetu'l-İmam Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, 2002), 63 (1); Hâdî-İlêlhak Yahyâ b. Hüseyin, *Kitâbü'l-müntehab ve kitâbü'l-fünûn* (San'â: Daru'l-Hikmeti'l-Yemânî, 1993) 26, 27

⁶⁷ Ressî, *Mecmû'*, 2/ 540

⁶⁸ Müeyyed-Billâh, *Tecrid*, 45.

⁶⁹ Müeyyed-Billâh, *Tecrid*, 46.

Ön ve arkadan çıkan şeyler, herhangi bir yaradan akan kan, iltihap, akli gideren uyku, bayılma, delirme gibi akli gideren durumlar, büyük günah işlemek abdesti bozar.⁷⁰

Ressî mestlere meshin Ehl-i beyt'in icmâ'ı ile fâsîd olduğunu ifade eder. Yine ona göre ayaklara da sadece İmâmiyye mesh edileceğini ileri sürmüştü, buna mukabil Ehl-i beyt'ten bunun tersi nakledilmiştir. Buna göre ayaklara abdest alırken mesh etmek caiz değildir. Ayakları yıkamak farzdır.⁷¹ Ressî'nin bu ifadelerinin aynısına torunu Yahyâ b. Hüseyin de eserinde yer vermiştir. Hatta o babasından naklen dedesinin de kanaatini aktarmıştır.⁷² Sonraki dönem fakihleri de bu görüşü benimsemişlerdir. Ressî'ye göre gasbedilmiş su ile abdest almak caiz değildir. Diğer fakihler ise bunu kerahetle birlikte caiz kabul etmiştir.⁷³

Ressî, namaz kıldıktan sonra oturan ve mescitten dışarı çıkmayan bir kimsenin bu abdesti ile diğer namazları kılabileceğini; bununla birlikte meşguliyeti çoğaltırsa, her farz namaz için abdest almasının güzel olacağını belirtir. Nitekim onun naklettiğine göre Hz. Ali de her farz namaz için ayrıca abdest alıyordu.⁷⁴

Köpek, domuz, müşrik ve kâfirin artığı necistir. Ressî müşriklerin necis olduğunu, onların vücudundan mesela ellerinden ya da elbiselerinden bir şeyin bir Müslümanın üzerine dökülmesi durumunda oranın temizlenmedikçe temiz sayılmayacağını açıkça ifade eder. Dökülen yer biliniyor ise orası bilinmiyor ise tamamı temizlenir.⁷⁵ Yine kafirlerin elbiselerinin ve bedenlerinin çok miktarda akan kan, leş ve domuz gibi necis olduğunu, buradan namaz kılınan yere ya da elbiseye bir şey bulaşması halinde temizlenmesi gerektiğini belirtmiştir.⁷⁶ Benzer şekilde elbiseye bulaşan idrarın da bulaştığı yer biliniyor ise bulaşan kısmın, bilinmiyor ise tamamının yıkanması gerektiği ifade edilmiştir.⁷⁷ Ölmüş hayvanın kemikleri ve boynuzu da necistir.⁷⁸

Ressî'ye göre suyun tadı, kokusu ve rengi değişmedikçe temiz kabul edilir. Çalınan su ve elbise ile namaz kılınmaz. Vücuttan kanın çıkmasından dolayı abdest alınır ve kanın değdiği yer de temizlenir.⁷⁹ Ressî vücuttan akan ya da damlayan kandan dolayı abdestin gerekli olacağını eserinin ilerleyen bölümlerinde de tekrar eder.⁸⁰ Cünüp, hayız ve nifas halindeki kimse bu hallerinden kurtulmak için gusül almak zorundadır. Abdesti uyku ve sarhoşluk bozar. Ressî, su ve temiz toprak bulamayan bir kimsenin teyemmüm yapmaksızın namaz kılacağını belirtmiştir. Zira ona göre, temiz toprağın olmaması teyemmüm emrini düşürmüştür.⁸¹

Kâsım er-Ressî hayzın en fazla on gün devam edeceğini belirtmesine rağmen, en az ne kadar süreceğine dair bir süre beyan etmemiştir. Torunu Hâdî'ye göre de hayzın en azı üç, en çoğu on gündür. On günü aşan kanamalar özür kabul edilir.⁸² Mezhepte genel kabul gören görüşe göre âdetin en azı üç, en çoğu da on gündür. Hamilelikle birlikte hayız söz konusu olmaz.⁸³ Kar'⁸⁴ temizlik değil hayızdır.⁸⁵ Adetli kadın mescide giremez, Mushafa dokunamaz, Kurân okuyamaz. Adet halindeki bir bayanın, namaz vakitlerinde abdest alarak kibleye yönelmesi ve tesbih ve tehlil ile meşgul olması müstehap kabul edilmiştir. Cünüp için de bu hükümler aynen geçerlidir.⁸⁶ Yahya b. Hüseyin de bu konuda dedesi Ressî gibi düşünmektedir. Ona

⁷⁰ Müeyyed-Billâh, *Tecrîd*, 46.

⁷¹ Ressî, *Mecmû'*, 2/ 569.

⁷² Hâdî-İlelhak Yahyâ b. Hüseyin, *Kitâbü'l-ahkâm fi'l-helâli ve'l-harâm*, thk. Murtazâ b. Zeyd el-Mahatvarî (San'a: Mektebetü Bedr, 2014/1435), 1/67.

⁷³ Müeyyed-Billâh, *Tecrîd*, 44.

⁷⁴ Ressî, *Mecmû'*, 2/ 602.

⁷⁵ Ressî, *Mecmû'*, 2/ 498.

⁷⁶ Ressî, *Mecmû'*, 2/ 625.

⁷⁷ Ressî, *Mecmû'*, 2/ 556.

⁷⁸ Müeyyed-Billâh, *Tecrîd*, 44.

⁷⁹ Ressî, *Mecmû'*, 2/ 502-506.

⁸⁰ Ressî, *Mecmû'*, 2/ 603.

⁸¹ Ressî, *Mecmû'*, 2/511.

⁸² Hâdî-İlelhak, *Kitâbü'l-ahkâm*, 1/61

⁸³ Müeyyed-Billâh, *Tecrîd*, 52.

⁸⁴ Müşterek bir lafız olan kar' ile ilgili ayet şöyledir: "Boşanan kadınlar kendi başlarına (evlenmeksizin) üç âdet süresince beklerler." Kur'ân Yolu (Erişim 01 Kâsım 2023), el-Bakara 2/228.

⁸⁵ Ressî, *Mecmû'*, 2/ 577.

⁸⁶ Müeyyed-Billâh, *Tecrîd*, 53; Ca'fer b. Ahmed, *er-Ravdatü'l-behiyye şerhu nüketi'l-'ibâdât* (San'a: Merkezü Bedr, 1423/2002), 26-27.

göre de adetli kimsenin yapmaması gerekenler aynıdır. Hatta o eserinde ilgili bölümün sonunda dedesinden adetli kimsenin Kur'an okuyamayacağı fakat tesbih ve zikirle meşgul olabileceğine dair görüşünü nakleder.⁸⁷ Sonraki dönem fakihleri de bu kanaattedir. Cünüp bir kimse Kur'an'dan bir şeyi ya da besmeleyi yazamaz. Besmelenin Kur'an'dan sayıldığına şüphe yoktur.⁸⁸ Adet halindeki bir bayanla cinsel ilişki haramdır. Şayet bu tür bir günah işlenirse tövbe ve istiğfar kâfidir.⁸⁹

3.2. Kitâbü's-Salât

Ressî'ye göre namaz beş vakit olarak farz kılınmıştır.⁹⁰ Torunu Yahyâ b. Hüseyin de aynı kanaattedir.⁹¹ Ressî namazın kılınışını da detaylı bir şekilde anlatmış, özellikle son teşehhüdün farz oluşuna vurgu yapmıştır.⁹² Teşehhüd ise "Bismillâh ve Billâh, ve'l-hamdü lillâh, ve'l-esmâü'l-husnâ kulluhe lillâh, eşhedu ellâ ilahe illallâhu vahdehu lâ şerike leh ve eşhedu enne Muhammeden abduhu ve rasuluh ve's-salatu ale'n-nebiyyi sallallahu aleyhi ve sellem" şeklindedir.⁹³ Sonraki dönem fıkıh kitaplarında namazın farzları; niyet, iftitah tekbiri, fatiha ile birlikte üç ayetin okunması, kıyam, rükû ve secde olarak zikredilmiştir. Sonra Kâsım er-Ressî son teşehhüde bulunmayı da eklemiştir.⁹⁴ Namazda besmelenin de cehrî çekilmesi gerekir. Yahya b. Hüseyin bu kanaate yer verdikten sonra, babasının dedesi Ressî'den rivayet ettiği Hz. Ali'nin sözünü ve bu konuya delil olacak haberi aktarmıştır.⁹⁵ Yahyâ b. Hüseyin, imamın kıraati cehrî yaptığı namazlarda cemaatin susacağını, gizli yaptığı yerlerde ise fatiha ve zammı sûre okuyacağını belirtir. O bu görüşünü aktardıktan sonra dedesi Ressî'nin, cehrî namazda cemaatin kıraat etmesini mekruh saydığını, hafî namazda ise cemaatin de kıraat edeceği görüşünde olduğunu nakletmektedir.⁹⁶

Ressî'ye göre namazda selam sağa ve sola olur. Raf'u'l-yedeyn konusunda farklı kaviller olsa da eller huşudan dolayı kaldırılmaz.⁹⁷ Hâdî-İlelhak da *Ahkâm*'da dedesi Ressî'nin bu kanaatini aktarır ve ona katılır.⁹⁸ Sonraki dönemdeki fıkıh kitaplarında da bu görüş yerleşmiştir.⁹⁹ Yabancıların namazda Kur'an'dan kolayına geleni okuması gerekir.¹⁰⁰ Ressî, namazda "amin" demeyi hiç kimseden işitmediğini de ifade eder.¹⁰¹ Aynı ifadeler torunu Hâdî'nin *Ahkâm*'ında da yer alır: O "*Bunu, Ehl-i beyt âlimlerinden ne gördüm, ne de işittim*" demiş ve dedesi Ressî'nin de görüşüne yer vermiştir.¹⁰² Nitekim sonraki dönem Zeydi furu kitaplarında da bu görüş benimsenmiş ve namazda Fatiha'dan (hamd kıraatinden) sonra âmin demenin caiz olmadığı vurgulanmıştır.¹⁰³ Kadınlar cehrî namazlarda kıraati sadece kendilerinin duyabileceği şekilde yapabilirler.¹⁰⁴ Ona göre namazda ıztırârî ve ihtiyârî vakitler söz konusudur. Namazlar seferde ve özel durumlarda mukîm iken cem' edilebilir.¹⁰⁵ Ezanda hayye 'ale hayri'l 'amel ifadesi yer alır. Telbiyede "inne'l-hamde ve'n-ni'mete lek" denir.¹⁰⁶ Yahya b. Hüseyin de ezan ile ilgili aynı ilaveyi

⁸⁷ Hâdî-İlelhak, *Kitâbü'l-ahkâm*, 1/62.

⁸⁸ Ressî, *Mecmû'*, 2/ 557.

⁸⁹ Müeyyed-Billâh, *Tecrîd*, 53; Ca'fer b. Ahmed, *er-Ravdatü'l-behiyye*, 26-27.

⁹⁰ Ressî, *Mecmû'*, 2/ 524

⁹¹ Hâdî-İlelhak, *Kitâbü'l-ahkâm*, 1/71.

⁹² Ressî, *Mecmû'*, 2/ 547, 548.

⁹³ Ressî, *Mecmû'*, 2/600.

⁹⁴ Müeyyed-Billâh, *Tecrîd*, 62-64.

⁹⁵ Hâdî-İlelhak, *Kitâbü'l-ahkâm*, 1/90.

⁹⁶ Hâdî-İlelhak, *Kitâbü'l-ahkâm*, 1/91.

⁹⁷ Ressî, *Mecmû'*, 2/ 601, 602.

⁹⁸ Hâdî-İlelhak, *Kitâbü'l-ahkâm*, 1/77, 78.

⁹⁹ Müeyyed-Billâh, *Tecrîd*, 65.

¹⁰⁰ Ressî, *Mecmû'*, 2/ 628.

¹⁰¹ Ressî, *Mecmû'*, 2/ 600.

¹⁰² Hâdî-İlelhak, *Kitâbü'l-ahkâm*, 1/90, 91

¹⁰³ Müeyyed-Billâh, *Tecrîd*, 64.

¹⁰⁴ Ressî, *Mecmû'*, 2/ 630.

¹⁰⁵ Ressî, *Mecmû'*, 2/ 564.

¹⁰⁶ Ressî, *Mecmû'*, 2/ 630.

aktarmıştır.¹⁰⁷ Cünüp olan ezan okuyamaz.¹⁰⁸ Bir kimse öğle ile ikindiye ayrı ayrı vakitlerinde kılabileceği gibi (herhangi bir sefer yahut gerekçe olmadan) birleştirerek de kılabılır. Aynı şekilde akşam ile yatsı için de durum aynıdır.¹⁰⁹ Namazlarını cem ederek kılacak kimse için ikindinin vaktinin girmesi, öğlenin vaktinin sonundadır.¹¹⁰ Korku olsun ya da olmasın seferde namazlar kısaltılır.¹¹¹ Çünkü namazların ilk farz kılınışı iki rek'at esasına bina edilmiştir. Sefere çıkan bir kimse, namazlarını bulunduğu beldenin son evlerinden itibaren kasredebilir.¹¹² Fâcir ve zâlim imamın arkasında namaz kılınmaz.¹¹³ Sabah namazının kılan kimse tesbihat yapar. Sabah namazı ile güneşin doğuşu arasında namaz kılınmaz.¹¹⁴ Mescid-i Haram'da namaz kılan bir kimsenin metaif alanında tavaf edenlerin önünden geçmesinde bir sakınca olmaz.¹¹⁵

Ressî, az olsun çok olsun namazda uyuyan kimsenin -aklı karışır ve bu noktada kesin kanaate varırsa- abdestini ve namazını iade etmesi gerektiğini belirtir. Bir kimsenin safların arasında tek başına namaz kılması durumunda namazını iade etmesi gerekmez. Ona göre alınının bir kısmıyla sarığının yuvarlağına secde eden bir kimsenin secdesi geçerlidir.¹¹⁶ Vefat eden birin kılmadığı namazlarını onun yerine çocuğu kılarak kaza edemez. Bu hac gibi değildir.¹¹⁷ Sehv secdesi namazdaki eksiklik ve fazlalıktan dolayı selamdan sonra yapılır. Selamdan önce rükû veya secdedeki ziyade sehv secdesini gerektirir.¹¹⁸ Namaz kılan bir kimse secde ayetini okursa ya da işitirse secde gerekli değildir. Cemaatle namazda teşehhüdü unutan bir kimse imam selam verdikten sonra teşehhüdde bulunur, selamdan sonra da iki defa sehv secdesi yapar.¹¹⁹

Ressî'ye göre gasbedilmiş arazide ve gasbedilmiş elbise ile namaz kılmak caiz değildir. Geçmiş namazı olan bir kimse imamlık yapamaz. İmam ile cemaatin arasını insanların kullandığı bir yol ayırırna namaz batıl olur. Namazda sürekli şüphe içinde olan bir kimse arız olan şüpheye iltifat etmez Nafile namaz kılan kimse yanılırsa veya secde gerektiren bir hata yaparsa sehv secdesi gerekir. Bir kadın namaz vakti girdiği halde namazını kılmamış ve namaz vakti çıkmadan adet olmuşsa o namazın kazası gerekmez.¹²⁰ Korku namazı sadece seferde kılınır. Çocuklara Kur'an öğretimi karşılığında öğretmenlerin ücret almasında sakınca yoktur.¹²¹ Cenaze hazır ise ve farz namazın vakti de girdiye her ikisinden birine öncelik verilebilir. Eğer namazın geçmesi endişesi var ise o takdirde farz namaz önce kılınır.¹²²

3.3. Kitâbü's-savm

Ressî'ye göre bir kimse zevalden önce Şevval hilalini görürse evla olan orucunu tamamlaması, iftarı ertesi güne ertelemesidir.¹²³ Oruçlu bir kimsenin nemli misakla dişlerini misvaklamasında, elbisesini nemlendirmesi ve ıslatmasında, üzerine su dökmesinde, sıcağın dolayı mazmaza yapmasında -midesine bir şey ulaşmadığı sürece-bir beis yoktur.¹²⁴ Ramazan ayında, fecrin doğuşundan önce gusül alma imkânı olduğu halde cünüp olarak sabahlayan kimseye bir şey gerekmez. Fakat gusül almış olması daha güzeldir.¹²⁵

¹⁰⁷ Hâdî-İlelhak, *Kitâbü'l-ahkâm*, 1/69.

¹⁰⁸ Müeyyed-Billâh, *Tecrîd*, 56.

¹⁰⁹ Ressî, *Mecmû'*, 2/ 527.

¹¹⁰ Ressî, *Mecmû'*, 2/ 601.

¹¹¹ Ressî, *Mecmû'*, 2/ 600.

¹¹² Ressî, *Mecmû'*, 2/ 556.

¹¹³ Ressî, *Mecmû'*, 2/ 548, 549.

¹¹⁴ Ressî, *Mecmû'*, 2/ 601.

¹¹⁵ Ressî, *Mecmû'*, 2/ 557.

¹¹⁶ Ressî, *Mecmû'*, 2/ 556.

¹¹⁷ Ressî, *Mecmû'*, 2/ 627.

¹¹⁸ Ressî, *Mecmû'*, 2/ 601.

¹¹⁹ Müeyyed-Billâh, *Tecrîd*, 65.

¹²⁰ Müeyyed-Billâh, *Tecrîd*, 59-71.

¹²¹ Ressî, *Mecmû'*, 2/ 559.

¹²² Ahmed b. Hüseyin Müeyyed-Billâh, *Şerhu't-tecrîd fi fikhî'z-zeydiyye*, thk. Yahya Salim Azzân, Hamîd Cabir Abîd (San'a: Merkezü'l-Bühûs ve't-Türâsi'l-Yemenî, 1427/2006), 1/587.

¹²³ Müeyyed-Billâh, *Şerhu't-tecrîd*, 2/234.

¹²⁴ Müeyyed-Billâh, *Şerhu't-tecrîd*, 2/253.

¹²⁵ Ressî, *Mecmû'*, 2/ 564.

Muharrem ayının onuncu gününde, recep ve şaban aylarında, pazartesi ve perşembe günleri oruç tutmak müstehaptır.¹²⁶

3.4. Kurban

Kâsım er-Ressî'ye göre zenginin kendisi ve küçük çocukları için kurban kesmesi sünnettir. Zeydiyye içerisinde kurban kesmenin vacip olduğu şeklinde görüşler de mevcuttur.¹²⁷ Kâsım er-Ressî eserinin bir bölümünde, "haccetsin ya da etmesin durumu iyi olan herkese kurban vaciptir" derken¹²⁸ bir başka bölümünde ise "ifrad haccı yapan kimsenin kurban kesmesi" kendisine sorulduğunda, "zengin olanın kurban kesmesi hoştur ama gerekli değildir" demiştir.¹²⁹ Bununla birlikte mezhep içindeki genel kanaate göre udhiye kurbanı vacip değil; terk edilmemesi uygun düşen bir sünnettir. Zeydi fıkıh kitaplarında tartışmalı konulardan biri de koyunun kaç kişi adına kesilmesi gerektiğine dairdir. Kâsım er-Ressî'den önceki fakihlerin ağırlıklı kanaati koyunun sadece bir kişi adına kesilmesi yönündedir.¹³⁰ Kâsım er-Ressî ise, "aynı aileden olmak kaydıyla devenin on, sığırın yedi kişiye kadar kesilebileceğini" ifade etmiştir. Ahmed b. İsa eserinde, Kâsım er-Ressî'ye Yahudi ve Hristiyanların kestiğinin hükmünü sormuş, o da Zeyd b. Ali'nin "Ehl-i kitabın yiyeceğinden helal olan sadece hububattır. Onların kestiklerine gelince, onlar yenmez. Zira onlar Allah'ın Resulünü, onun Allah'tan getirdiklerini inkâr ediyorlar, bu yolla Allah'a şirk koşmuş oluyorlar" dediğinin zikredildiğini belirtmiştir.¹³¹ Bu konudaki görüşüyle kitap ehli kadınlarla evlenmeyi haram sayması arasındaki uyum aşıkardır.

Ressî, temettü haccı yapanların aynı aileden olmaları koşulu ile deveyi on, sığırını yedi, koyunu da bir kişi adına kesebileceklerini ifade etmiştir. Fakat koyun, udhiye kurbanında aynı aileden olmak kaydıyla üç kişi için kesilebilir.¹³²

3.5. Nikâh-Mut'a Nikâhı

Ressî'ye göre şahitsiz nikâh geçerli değildir. Nikâhta iki erkek ya da bir erkek iki kadının şahitliği muteberdir.¹³³ Ehl-i kitab'ın kadınları ile evlenmek caiz değildir. Fakat onların helal olan gıdaları yenilebilir.¹³⁴ Yahyâ b. Hüseyin de bu noktada aynı kanaattedir.¹³⁵ Mut'a nikâhı da haramdır. Kâsım er-Ressî, Nisa suresi 24. ayeti delil göstererek bunu tecviz edenleri "(yoldan) çıkan/(haktan) sapan fırka" "الفرقة المارقة" dan fuhiyyatı helal görenler olarak isimlendirmiştir. Zira ona göre mut'a bizzat Hz. Peygamber tarafından haram kılınmıştır. Yahya b. Hüseyin de bu noktada dedesi gibi düşünür.¹³⁶ Kaldı ki bu Zeyd b. Ali'nin de kanaatidir.¹³⁷ Ebû Abdullah 'Alevî (ö.445/1053), ilk dönem Zeydî fukahânın görüşlerini kapsamlı bir şekilde aktardığı meşhur eseri *el-Câmi'u'l-kâfi*'de mut'a nikâhı ile ilgili detaylı bilgi verir.¹³⁸ Sonraki dönem Zeydi fıkıh kitaplarında da mut'a'nın haramlığı konusunda bir ihtilaf olmamıştır.¹³⁹ Ona göre ayetteki "saduk" mehir demektir.¹⁴⁰ Mehrin en alt sınırı da on dirhemdir. Bu, Hanefî mezhebinin de görüşüdür.¹⁴¹ Evlilerin birbirlerinin galiz avretine bakmalarında sakınca yoktur. Ayrıca bir kimse eşinin

¹²⁶ Müeyyed-Billâh, *Şerhu't-tecrîd*, 2/255.

¹²⁷ Hafız Ebû Abdullah 'Alevî, *el-Câmi'u'l-kâfi fî fikhî'z-Zeydiyye*, thk. Abdullah b. Hammûd el-'İzzî (Sa'de: Müessesetü'l-Mustafa es-Sekâfiyye, 1435/2014), 8/46.

¹²⁸ Ressî, *Mecmû'*, 2/ 603.

¹²⁹ Ressî, *Mecmû'*, 2/ 634.

¹³⁰ Müeyyed-Billâh, *Şerhu't-tecrîd*, 6/420, 421.

¹³¹ Ahmed b. İsa, *Kitâbü ra'bi's-sad' (Emâli)*, thk. Ali b. İsmâil b. Abdullah el-Mueyyed, (Beyrut: Dâru'l-Mahacceti'l-Beydâ, 1428/2007), 2/761, 762.

¹³² Müeyyed-Billâh, *Tecrîd*, 13.

¹³³ Müeyyed-Billâh, *Şerhu't-tecrîd*, 3/49, 247.

¹³⁴ Ressî, *Mecmû'*, 2/ 632.

¹³⁵ Hâdî-İlelhak, *Kitâbü'l-ahkâm*, 1/336.

¹³⁶ Hâdî-İlelhak, *Kitâbü'l-ahkâm*, 1/306-309.

¹³⁷ O'na göre "Mut'a nikahı" da yasaklanmıştır. Zeyd b. Ali, *el-Mecmû'*, 211 (hn. 431)

¹³⁸ Ebû Abdullah 'Alevî, *el-Câmi'u'l-Kâfi*, 2/423, 424.

¹³⁹ Müeyyed-Billâh, *et-Tecrîd*, 136.

¹⁴⁰ Ressî, *Mecmû'*, 2/ 621.

¹⁴¹ Müeyyed-Billâh, *Şerhu't-tecrîd*, 3/121.

üreme organına önden ya da arkadan yaklaşabilir.¹⁴² Talâkta ve ric'atte şahit bulundurmamak gerekir. Zira bu anlaşmazlığa ve ihtilafa düşmemek için en münasip yoldur.¹⁴³

3.6. Diğer Konular

Namaz kılmayan ve sâlih amel işlemeyen fâsık akraba ile ilişkiyi kesmek akrabalık bağıını koparmak değildir.¹⁴⁴ Uçan balık Allah'ın kullarına helal kıldığı deniz avındandır.¹⁴⁵ Baba evladını öldürmekten dolayı kısas edilmez. Fakat zulmen, yeryüzünde bozgunculuk olsun ya da haddi aşmak suretiyle öldürürse o başka. Bu durumda imam duruma göre uygun gördüğünü yapar.¹⁴⁶ Karga ve çekirge yemekte bir beis yoktur.¹⁴⁷ Necis bir maddenin karıştığı boya ile boyanan elbiseyi -yıkandığında ve necâsetten eser kalmadığında giymekte sakınca yoktur.

Sonuç

Zeydiyye içerisinde Zeyd b. Ali'den sonra en önemli isimlerin başında şüphesiz Kâsım er-Ressî gelir. Ressî, Abbasiler döneminde yaşamış kelâm ve fıkıh alanında önemli eserler bırakmış bir alimdir. Onun Abbâsiler dönemindeki kelâmî, fikhî ve irşada yönelik faaliyetleri sonraki süreçte Taberistan ve Yemen'de mezhebin faaliyetlerinin kurumsallaşmasının da zeminini oluşturmuştur. Nitekim torunu Hâdî-İlelhak döneminde mezhebin kurumsal bir kimlik kazanması ve devlet hakimiyetinin tesisi de bunu teyit eder. Ressî sadece kelim ilminde değil fıkıh ilminde de mezhebin kurucu isimlerindedir. Nitekim Mahatvarî başta olmak üzere pek çok alim onu mezhebin teşekkülünde kurucu unsur anlamında "müessisin" grubundan sayarlar. Taberistan ve Deylem'de Ressî'nin fikhî görüşleri etrafında oluşan Kâsımiyye mezhebi de bu bilgiyi teyit eder. Ressî'nin günümüze ulaşan eserlerinde taharet ve namaz konularında fikhî bilgiler bulmak mümkün olmakla birlikte onun fıkıhın tamamını kapsayan bir eseri yoktur. Onun görüşleri torunu Hâdî ve sonraki dönem eserlerde yer bulmuştur. Günümüze ulaşan eserlerinde ve sonraki dönem fıkıh kitaplarında yer alan veriler çerçevesinde onun abdestte ayakların yıkanmasının gerekliliği, mest üzerine meshin caiz olmadığı, adetli kadının yapması haram olan hususlar, ezana "hayye 'ale hayri'l-amel" ilavesi, mut'a nikahının haramlığı, Ehl-i kitap kadınlarla evlenmenin caiz olmaması gibi pek çok ictihadının sonraki dönemde Zeydî/Hâdevî fıkıhının temel görüşleri arasında yer aldığı söylenebilir. Mezhepte kurucu unsur konumundaki Ressî fıkıh alanında daha kapsamlı karşılaştırmalı çalışmaları hak etmektedir.

Beyanname

- 1. Finans/Teşvik:** Yazar, çalışmada herhangi bir finans/teşvik kullanılmadığını beyan etmektedir.
- 2. Çıkar Çatışması:** Yazar, çalışmada herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan etmektedir.
- 3. Etik Beyan:** Yazar, bu makalede araştırma ve yayın etiğine uyulduğunu beyan etmektedir.

Kaynakça

- 'Alevî, Hafız Ebû Abdullah. *el-Câmi'u'l-kâfi fi fikhî'z-Zeydiyye*. thk. Abdullah b. Hammûd el-İzzî. 8 Cilt. Sa'de: Müessesetü'l-Mustafa es-Sekâfiyye, 1. Basım, 1435/2014.
- 'Azzân, Yahyâ Sâlim. "Mukaddime". *el-Fusûlü'l-lü'lüyye fi usûl-i fikhî'l-'itrati'z-zekiyye ve a'lâmi'l-ümme'ti'l-Muhammediyye*, mlf. Sârimüddîn İbrâhim el-Vezîr. Beyrut: Merkezü't-Turâs ve'l-Buhûsi'l-Yemenî ve Dâru'l-Menâhil, 2001.
- 'İzzî, Abdullah Hammûd. "Mukaddime", *Usûlü'l-ahkâm el-câmiu li-edilleti'l-halâli ve'l-harâm*. mlf. Ahmed b. Süleyman. San'a: Müessesetü'l-İmam Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, 1424/2003.

¹⁴² Müeyyed-Billâh, *et-Tecrid*, 149.

¹⁴³ Müeyyed-Billâh, *et-Tecrid*, 153. Talak konusunda detaylı bilgi için bk. Mustafa Bülent Dadaş, "İslam Boşanma Hukukunda Hâkimin Yetki Sınırları", *Diyanet İlmî Dergi* 59/2 (Nisan-Haziran 2023), 655-684

¹⁴⁴ Ressî, *Mecmû'*, 2/ 627, 628.

¹⁴⁵ Ressî, *Mecmû'*, 2/ 636.

¹⁴⁶ Ressî, *Mecmû'*, 2/ 646.

¹⁴⁷ Müeyyed-Billâh, *et-Tecrid*, 346-349

- ‘İzzî, Abdullah Hammûd. “Mukaddime”. *el-Câmi’u’l-kâfî fî fikhî’z-Zeydiyye*. mlf. Ebû Abdullah ‘Alevî. 2 Cilt. Sa’de: Müessesetü’l-Mustafâ es-Sekâfiyye, 1. Basım, 2014/1435.
- Ahmed b. İsa. *Kitâbü ra’bi’s-sad’ (Emâlf)*. thk. Ali b. İsmâil b. Abdullah el-Mueyyed. 3 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Mahacceti’l-Beydâ, 2. Basım, 1428/2007.
- Aruçi, Muhammed. “Ressî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 34/587-588. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Büyükkörükçü, Muhammed Tahir. *Hâdevî Fıkhının Doğuşu (el-Hâdî İlelhakk’ın el-Ahkâm’ı çerçevesinde)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Ca’fer b. Ahmed. *er-Ravdatü’l-behiyye şerhu nüketi’l-‘ibâdât*. San’a: Merkezü Bedr, 2. Basım, 1423/2002.
- Carl Brockelmann. *Târîhu’l-edebi’l-‘Arabî*. çev. Muhammed Fehmi Hicâzî. Mısır: el-Hey’etü’l-Misriyyetü’l-‘Âmme li’l-Küttâb, 1995.
- Cedbân, Abdülkerim Ahmed. “Mukaddime”. *Mecmû’u kütüb-i ve resail-i imam Kâsım b. İbrâhîm er-Ressî*. mlf. Kâsım b. İbrâhîm er-Ressî. 2 Cilt. San’â: Dâru’l-Hikmeti’l-Yemâniyye, 2001.
- Dadaş, Mustafa Bülent. “İslam Boşanma Hukukunda Hâkimin Yetki Sınırları”. *Diyanet İlmî Dergi* 59/2 (Nisan-Haziran 2023), 655-684.
- Ebû Zehre, Muhammed. *el-İmâmu Zeyd hayâtuhû ve ‘asruhû-ârâuhû ve fikhuhû*. b.y.: Dâru’l-Fikri’l-Arabî, ts.
- Ekinci, Ahmet. *Zeydî Fıkhının Gelişimi ve Hâdî-İlelhak*. İstanbul: Kitap Dünyası, 1. Basım, 2019.
- Ekvâ’, Kâdî İsmail b. Ali. *ez-Zeydiyye Neş’etuhâ ve Mu’tekidâtühâ*. b.y.:y.y., 2000.
- Gündüz, Eren. “Zeydî Fukahânın Tasnifi: Bülûgu’l-ereb ve künûzü’z-zeheb fî-ma’rifeti’l-mezheb Adlı Eser Çerçevesinde Bir İnceleme”, *Cumhuriyet Theology Journal* 25/3 (2021), 1485-1505.
- Gündüz, Eren. *Zeyd b. Ali, Hayatı, Eserleri ve İslâm Hukuk Düşüncesindeki Yeri*. İstanbul: Düşünce Kitabevi, 1. Basım, 2008.
- Gündüz, Eren. “Zeydî Fıkhında Mezhep Görüşünün Oluşumunda Zeyd b. Ali’nin Etkisi: Namazın Kılınış Şekli Örneği”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31/1 (Haziran 2022), 57-88.
- Hâdî-İlelhak, Yahyâ b. Hüseyin. *Kitâbü’l-ahkâm fi’l-helâli ve’l-harâm*. 2 Cilt. thk. Murtazâ b. Zeyd el-Mahatvarî. San’a: Mektebetü Bedr, 2014/1435.
- Hâdî-İlelhak, Yahyâ b. Hüseyin. *Kitâbü’l-müntehab ve kitâbü’l-fünûn*. San’â: Daru’l-Hikmeti’l-Yemânî, 1993.
- Hatîb, Sâlih Ahmed. *Zeyd b. Ali -el-Mufterâ ‘aleyh-*. B.y: el-Mektebetü’l-Feysaliyye, 1984.
- İbnü’n-Nedîm. *Kitâbü’l-Fihrist*. thk. Rizâ b. Alî b. Zeynülâbidîn. Beyrût: Dâru’l-Meysere, 1988.
- Kalkan, Salih. *Zeydiyye’nin Teşekkülünde Kâsım er-Ressî*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Kur’ân Yolu. Erişim 01 Kâsım 2023. <https://kuran.diyaret.gov.tr>
- Mahallî, Ahmed b. Muhammed. *el-Hadâiku’l-verdiyye fî menâkibi eimmeti’z-Zeydiyye*. thk. Murtazâ b. Zeyd el-Mahatvarî. San’â: Mektebetü Merkezi Bedr, 2002.
- Mahatvarî, Murtaza b. Zeyd. “Mukaddime”. *et-Tahrîr fi’l-keşfi an nusûsi’l-eimmeti’n-nehârîr*. mlf. Nâtk-Bilhak. San’a: Mektebetü Bedr, ts.
- Mahatvarî, Murtaza b. Zeyd. “Târîhu tetavvüri’l-‘akâid ve’l-fikh ‘inde’z-Zeydiyye”. *İslâmî İlimler Dergisi (Zeydiyye sayısı)* VI/1 (2011), 9-40.
- Müeyyed-Billâh, Ahmed b. Hüseyin. *et-Tecrîd fî fikhî’l-imâmeyni’l-a’zameyn Kâsım er-Ressî ve hafidihî Yahyâ b. Hüseyin*, nşr. Abdullah b. Hammûd el-‘İzzî. San’â/Ammân: Müessesetü’l-İmam Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, 2002.
- Müeyyed-Billâh, Ahmed b. Hüseyin. *Şerhu’t-tecrîd fî fikhî’z-zeydiyye*. thk. Yahya Salim ‘Azzân, Hamîd Cabir Abîd. 6 Cilt. San’a: Merkezü’l-Bühûs ve’t-Türâsi’l-Yemenî, 1. Basım, 1427/2006.
- Nâtk-Bilhak. *el-İfâde fî târihi eimmeti’z-Zeydiyye*. thk. M. Yahyâ Sâlim ‘Azzân. San’a: Dâru’l-Hikmeti’l-Yemânî, ts.
- Nâtk-Bilhak. *et-Tahrîr fi’l-keşfi an nusûsi’l-eimmeti’n-nehârîr*. thk. Murtaza b. Zeyd el-Mahatvarî. San’a: Mektebetü Bedr, ts.
- Ressî, Kâsım b. İbrâhîm. *Mecmû’u kutubi ve resâili İmam Kâsım er-Ressî*. thk. Abdülkerim Ahmed Cedbân. 2 Cilt. San’â: Dâru’l-Hikmeti’l-Yemâniyye, 2001.
- Şehârî, Ali b. Abdullah. *Bülûgu’l-ereb ve künûzü’z-zeheb fî-ma’rifeti’l-mezheb*, thk. Abdullah b. Abdullah b. Ahmed el-Hûsî. San’â/Ammân: Müessesetü’l-İmam Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye/Dâru’l-İmâm Zeyd b. Ali, 1423/2002.
- Ümit, Mehmet. *Zeydiyye-Mu’tezile Etkileşimi Zeyd b. Ali’dan Kâsım er-Ressî’nin Ölümüne Kadar*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2010.
- Vecîh, Abdusselam.b. Abbas. *A’lâmü’l-müellifne’z-Zeydiyye*. San’â: Müessesetü’l-İmam Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, 1999.
- Veziir, Sârimüddîn. *el-Felekü’l-devvâr fî ‘ulûmi’l-hadis ve’l-fikh ve’l-âsar*. thk. Muhammed Yahyâ Sâlim ‘Azzân. San’â: Dâru’t-Turâsi’l-Yemenî, 1995.

- Yücel, Fatih. "Mansûr-Billâh". *İslam Düşünce Atlası*. ed. İbrahim Halil Üçer. 5/1842, 1843. İstanbul: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları-İLEM, 2022.
- Yücel, Fatih. "Nâtık-Bilhak". *İslam Düşünce Atlası*. ed. İbrahim Halil Üçer. 1/415-417. İstanbul: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları-İLEM, 2022.
- Yücel, Fatih. "Zeydiyye'de Kurban". *II. Uluslararası İslam Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu: Kurban*. ed. Ahmet Ekşi vd. 175-189. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2022.
- Yücel, Fatih. "Zeydiyye: Fıkıh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/331-338. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Yücel, Fatih. *Müeyyed-Billâh ve Zeydî-Hâdevî Fıkıhı-Müeyyed-Billâh, Ahmed b. Hüseyin ve Zeydî-Hâdevî Fıkıhının Teşekkül Sürecine Etkisi-(Fürû-i Fıkha Dair Görüşleri)*. Ankara: Kitabe Yayınları, 1. Basım, 2022.
- Yücel, Fatih. *Zeydiyye ve Fıkıh Usulü-Kaynak Kavramı (Edille-i Şer'iyye) Bağlamında Bir İnceleme*. Ankara: Fecr Yayınları, 1. Basım, 2022.
- Zeyd b. Ali. *el-Mecmû'u'l-hadîsî ve'l-fikhî*. thk. Abdullah b. Hammûd el-'İzzî. San'â: Müessesetu'l-İmam Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, 2002.